

स्यैव हेतुतया हेतौ साध्याधिकारणावृत्तित्वस्य व्याप्तिज्ञाने जायमाने एव तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्येयि हेत्वधिकारणावृत्तित्व
ग्रहसंभवेन यस्यातावच्छेदकाश्रये साध्यसिद्धः सिद्धसाधनापत्तिस्तयोर्भेद आवश्यकः । यदि वृहेतौ साध्याधिकारणावृ
त्तित्वे ज्ञातेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरनुरया न सिद्धसाधनावकाशः । अन्यथा एषिवीरतरमेदवती पृ
थिवीत्यादितत्रापि एषिवीत्याधिकारणो घटादौ रतरमेदस्य तिष्ठितत्वादनुमिति विभाव्यते । तथापि उद्देश्यत विषययोरै
केयनशाब्दबोधानुपपत्तिरेव । अन्यथा दंडवान्दंडवान् रतादेर्निगाकां सत्त्वानुपपत्तिरिति । मैवं । अनुमानपदवाच्यत्वसंलक्ष
तावच्छेदकत्वेन कुत्राप्यनुपपत्तौ भावादिति । केचित्तु नामार्थयोः साक्षादभेदातिरिक्तसंबन्धेन अन्यबोधानुपपत्तौ
दनुमितिकारणमित्यस्यानुमिति संबंधमिन्नकारणमित्यर्थः । अनुपूर्वसाधातुना अनुनितिः कारणत्वावकाशा
बोध्यते तथा चानुमितिकारणमित्यस्यानुमिति संबंधमिन्नकारणमिति शाब्दबोधानुपपन्नः । कारणतायाः कार्यघ

कैप्र
५८

दितत्वेनानुमितिकरणस्यकारणपदार्थत्वेदि-अनुमितिकरणमनुमितिसंबन्धमिन्नानुमितिकरणमिति बोधोपि
नानुपयन्तः विधेयतापर्याप्तधिकरणोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येणवावोधानमुपपत्त्या-अन्यथादंडवान्
ऊर्ध्वानिति शब्दवोधानुपपत्तेरित्याहुः। नु-अनुमितित्वस्यैवानुमितिलक्षणत्वेनलक्षणलक्षतावच्छेदकयोरैक्यमि
त्यत आह। जन्मज्ञानेति। जन्मज्ञानजन्मत्वाव्यभिचारिणिजन्मशब्दाजन्मत्वव्यभिचारिणीयाजातितत्त्वदनुभवत्वं
मनुमितित्वमित्यलक्षणार्थः। जन्मज्ञानं व्याप्तिज्ञानं तज्जन्मत्वाव्यभिचारिणीतज्जन्मत्वव्याप्ताजन्मशब्दाजन्मत्वव्यभि
चारिणीचयाजातिरनुमितित्वं तद्वत्त्वमादायलक्षणसमन्वयः। तथा च तत्सर्वरूपतोलक्षतावच्छेदकत्वेन तादृश
जातित्वेनलक्षणत्वेनचनतयोरैक्यमितिभावः। अनुजातिमदनुभवत्वमेवलक्षणमास्तंकिमेतावदिशेषोनेत्यत आह
। प्रत्यक्षत्वमिति। अतिव्याप्तिनिश्चयोति। ज्ञानाजन्मरूपेति। जन्मज्ञानाजन्मत्वार्थः। नित्येर्द्वयसाक्षात्कारोतदीति। तत्प्र

एमः
५८

शयेनाशङ्कते-नचेति-व्यभिचारोति-व्यभिचारोतेवकोशाप्रथमजन्मत्वव्यवच्छेदः। उतारयति-अनुमितित्वस्येति-
असंभवादिति-तथा च तादृशजातप्रसिद्धातद्वत्त्वमादायलक्षणसमन्वयवर्तिभावः। निषेधति। तस्ये
ति-तत्त्वज्ञानवर्तिवैजात्यस्येत्यर्थः। शब्देति। आत्माशीरादिभ्योभिन्नः। तत्त्वमसीत्यादिवाक्यविशेषवियक्ते
त्यर्थः। इदं च मननशब्दाप्युपनीतमानमभिप्रेत्य-अव्यभिचारित्वादिति। तथा च तत्सर्वज्ञानजन्मत्वव्यभिचा
रित्वाभावादववाणामितिभावः। ननु निदिध्यासनोपहीणमननं न तत्त्वज्ञानजनकमतस्तस्यापि शब्दज्ञानज-
नत्वव्यभिचारित्वमेवेत्यत आह-जातिपदं चेति। वाक्यश्रुतत्वज्ञानस्य मननजन्मत्वानंगीकोपिनशतिरिति
सूचनाय। यद्वा-शीरादिभिन्नत्वेन श्रुतस्यात्मनोयुक्तिमिन्ननुचितं मननं। तदुक्तं। मंतव्यश्चोपपत्तिमिति
तच्च अनुमानादिजन्मअनुमित्यात्मकमेव-अनुमितावुपनीतमाननिषेधेन तत्सर्वविषयकत्वासंभवाद्धि
गोपहितलौगिकमानेप्रमाणाभावेनलिंगमिधयापिशब्दानुमितौमानासंभवाच्च। तथा च शब्दज्ञान

त.क.प्र.
६१

जन्मत्वव्यभिचारित्वं तस्याप्यहमस्मैवेत्यत आह जातियं दवेति वाक्यं आत्रमननस्पशद्विविधयत्नान्मुप
गमेपिन कृतिरित्येतत्सूचयति केचित्तु शब्दविशेषविषयकेति श्रोतव्यमंतव्यश्चेत्यादिश्रुतिवाक्यरूपश
ब्दाने इत्यर्थः जन्मशब्दे तादि जन्मत्वप्रयोगं जन्मशब्दानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वादित्यर्थः तथा च ज
न्मशब्दधीजन्मत्वव्यभिचारित्वयदेन जन्मशब्दानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वमेव विवक्षणीयं तत्तत्त्वज्ञानं इति वे
नात्पापाचशब्दानप्रयोज्यत्वव्याप्यत्वादेव नातिप्रसंगः इति भावः ननु भक्तित्वादिवाग्याय जातिपदस्य
मानसावृत्तिजातिपरत्वावश्यकत्वे तत्तत्पत्रापि अतिप्रसंगवारणो किं जन्मत्वपदस्य प्रयोज्यत्वमंगीकृत्य ता
दृशातिव्याप्तिवारणेन तत्तत् आह जातिपदं वेति वाक्यं अजन्मत्वयदस्य प्रयोज्यत्वपरत्वाभावेऽपि न क्ष
तिरिति सूचनायेत्याहुः तदसत् शब्दानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वविवक्षणो वेदादिवाक्यरूपशब्दान जन्मा
दृष्टजन्मत्वस्यानुमितावपि सत्त्वेन अनुमितित्वस्यापि तत्प्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वाभावादसंभवापत्तेरिति अ

रामः
६१

तप्येति जातियदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वादेवेत्यर्थः भक्तित्वेति आश्रयत्वेन ज्ञानं भक्तिः आश्रयभावो
रविातप्रीतिहेतुमुक्ता क्रिया फलावश्यं भावनिश्चयरूपशब्देति तत्त्वसंगो बोधो आश्रयवक्तृज्ञानं विना आ
श्रयत्वेन ज्ञानासंभवात् एवं फलज्ञानं विना फलावश्यं भावनिश्चयासंभवाच्च भक्तित्वशब्दात्प्रयोज्यत्वज्ञानज
न्मत्वव्यभिचारित्वस्य सत्त्वाजन्मशब्दधीजन्मत्वव्यभिचारित्वस्यापि सत्त्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः जातिपदस्य मानसा
वृत्तिजातिपरत्वे चैतयोर्मानसवृत्तित्वेन नातिप्रसंग इति भक्तित्वशब्दात्वादे जीतित्वे मानाभावादेव नातिव्याप्ति
रित्यत आह आदिरिति आदिना आयत्तित्वपरिग्रहः आयाद्यत्वं विधेयातिरिक्तत्वे मानाभावेन वद्व
नुमित्यनेतां उपिवर्हिमायादयामीति प्रतित्वापत्तेतादृशानुव्यवसाये प्रतिवर्द्धिविधेयकापत्तित्वेन हेतुत
या आपात्तित्वजातेरावश्यकत्वेन तद्वारणाय जातिपदस्य मानसावृत्तिजातियत्त्वमावश्यकमिति द
दयं अनुभवपदव्यावृत्तिमाह अनुभवपदमिति स्मृतिवारणायैति स्मरामीत्यनुगतप्रतीत्या अनु

त-क-प्र
६२

भवसामग्रीप्रतिवध्यतावच्छेदकतयासिद्धंस्मृतित्वमादायातिप्रसंगवारणायेत्यर्थः। अनुभवपदोपादाने
चस्मृतिभिन्नज्ञानत्वरूपानुभवस्मृतावसत्त्वानातिव्याप्तिरिभावः। ननु तथाप्येतादृशपरोक्षत्वजा
तिमादायेतत्त्वस्यास्य सादृधादावतिप्रसंगः। नचतादृशजातोमानावः। अनुमित्यारिस्पलीयवा
धारिप्रतिवध्यतायामाहार्यप्रत्यक्षेयमिचारवारणायप्रत्यक्षान्नज्ञानत्वस्यावश्यंनिवेशनीयतयातेषामि
त्योविशेषाविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणगौरवान्नदपेक्ष्यपरोक्षत्वजातेरेवप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वो
चित्यारित्यत आह। दिगिति। अनुभवत्वंविहायपरोक्षत्वंस्मृतौ परोक्षत्वंविहायानुभवत्वंप्रत्यक्षे। अ
नुमितौचउभयोःसमावेशइति अनुभवत्वेनशंकरान्नयोऽसत्त्वजातिः। एवंभिन्नविषयकानुमित्याति
शिष्टानुमिति सामग्रीप्रतिवध्यतावच्छेदकतयासिद्धानुमित्यज्ञानत्वन्यजातिमादायशंकराच्चविधे
यताया आपत्तिमाधारोपनवाधप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वासंभवेयि अनुमितौविशिष्टानुमित्यादिकेनि

रामः
६२

वेत्यैवताधवुधेःप्रतिबंधकत्वमितिनाहार्यप्रत्यक्षेयमिचारः। अतएवशाब्दवुधेवाधवुधेःप्रतिवधकस्याल्ल
प्ततयालाघवाद्योपताज्ञानंशाब्धीहेतुरिति सिद्धांतः। अनायत्नाप्रत्यक्षान्नज्ञानत्वंनिवेश्यैव आहार्यप्र
त्यक्षेयमिचारोवारणीयः। वस्तुतस्तु जित्यतासंबंधेनवाधविशिष्टान्यत्वावच्छिन्नंप्रतिवाधाभावस्य
हेतुत्वोपगमेनप्रत्यक्षानुमितिसाधारणौककार्यकारणभावेनैवोपपत्तेः। परोक्षत्वनिवेशस्यानर्थक्यात्
इष्टाविशिष्टत्वाच्छिन्नप्रतिरक्षाया अपिहेतुत्वेननेष्टाशून्यकालेवाधकालेविशिष्टवुद्ध्यापत्तिः। अन्यथा
इष्टायाउत्तेजकत्वेऽप्रमाणत्वाभावारिभिर्मिथोविशेष्याविशेष्यभावेविनिगमनाविरहइत्यादिकं
बहुतामूहनीयं। ननु अनुमितित्वजातोमानाभावेनलक्षणासंभविन्नचानुमितोमीत्यनुव्यवसायविषय
तयातत्सिद्धिः। योग्यात्विशेष्यगुणानांविषयविनिर्मुक्तंनमानान्प्रमाणमात्रेचलमनुमितोमीत्यनुव्यव
सायस्यासिद्धेः। नचपर्वतेवहुमनुमितोमीत्यनुव्यवसायविषयतयातत्सिद्धिरितिवाच्यंविप्रकारकानुमि

त.क.प्र.
६३

तित्वस्य तद्विषयकत्वेव हि मान्यत्वे तो घटवान् रत्ननुमित्यनेतरं तादृशानुभवसायायनेः । वह्निनिष्ठविधेयताशालिज्ञानत्वस्य तद्विषयकत्वेव हि मान्यत्वे तो घटवान् रत्नानुमित्यनेतरं तादृशानुभवसायायनेः । तद्विषयतया तत्सिद्धेरभावात् । न च पर्वतो देशकवद्विविधेयकानुमितित्वस्य धूमपरा मर्शकजन्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वेन तत्सिद्धिवाच्यं । साधनादिभेदेन व्याप्तेभिर्नितया श्रौलोकपरा मर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय स्वायवहितोत्तरसंज्ञात्पत्तिकत्वं संवंधेन धूमपरा मर्शविशिष्टानुमितित्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे तत्रानुमितित्वमनिवेश्य धूमपरा मर्शविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्त्वोपगमात् तत्कोटिप्रविष्टतया तत्सिद्धेरसंभवात् सिद्धभावस्यैव सिद्धभावकार्यतावच्छेदकतया तत्कार्यतावच्छेदकतयापि न तत्सिद्धिरिति चेन्नैवं वह्निनिष्ठविधेयताशालिज्ञानत्वस्य हि मनुमिनामीत्यनुभवसायविषयकत्वे यवं तो वह्निमान्सादि सापत्ननेतरमपि तादृशनव्यवसायायनेः । तथा हि वह्निमापाद्यामीत्यनुभवसायस्य वह्निप्रकाशपतित्वविषयकत्वेव हि मान्य

शामः
६३

वेतो घटवात्सारित्यापत्पनतरमपितादृशानुव्यवसायापत्तावद्वापाद्यकापत्तित्वमेवतद्विषयोवाच्यः। तत्रचापा
द्यत्वस्यापाद्यमेदेनमिन्नस्यातिरिक्तसकलनेगौरवात्। अनुमित्यादिमाधाराणां विधेयत्वमेवापाद्यत्वे। त
थाचानुमित्यनंतरंचद्विमायादयामीत्यनुव्यवसायापत्त्या आपत्तित्वमेवापत्पनतरमपि अनुमिनोमीत्य
नुव्यवसायापत्तेरनुमितित्वस्यापिसिद्धेः। एवंपर्वतेवद्विरित्यादिशाब्दबोधानंतरमपितादृशानुव्यवसाया
पत्तिः। शाब्दोप्रादुर्निर्दिष्टैवोद्देश्यत्वेनचरमनिर्दिष्टसर्वविधेयत्वेनतत्रद्वौविधेयताया आवश्यकत्वा
त्। गन्धथावद्विपर्वतवृत्तित्वयोरौद्देश्यविधेयभावयोकोपर्वतेवद्विःवद्विःपर्वतरतिशाब्दबोधयोरुद्दे
श्यविधेयभावोवैलक्षण्येनावैलक्षण्यप्रसंगात्। उच्यविधेयताया अनुमितित्वेचमानाभावः। वद्विप्रकारकज्ञान
मेववद्विमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वात्। विषयतायाः तानुव्यवसायप्रतितत्तदनुमितिसामग्रीविशिष्टज्ञानस्यतास
त्प्रत्यासत्ताहेतुत्वं। कार्यतावच्छेदकंवद्विप्रकारकानुमितिसामग्रीविशिष्टज्ञानविषयकमानसत्वमेवाततदनुमि

त-क-प्र-
६४

तिसामग्रीचवाधाभावसिद्धभावतत्तत्सामग्रीरित्वा सामग्रीवैशिष्ट्यं च स्वावबहिर्तोत्राशोत्पत्तिकत्व-
संबंधेन न चैतदपेक्षवद्विनिर्णयविधेयताशाल्यनुमितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् विधेयताया अनुमितित्वस्य च सिद्धि-
रिति वाच्यं लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयतासिद्धौ अवबहिर्तोत्रात्वादेर्निवेशे गौरेणाधूमपरासमर्शजन्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टत्वेनापत्तिरिक्तविषयतासिद्धिः प्रसंगात् एव अनुमितिप्रतिविलक्षाविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वो-
पपत्तौ व्याप्तादिविषयतानिवेशे प्रयोजनाभावान्नुः लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयतासिद्धेरभावात् विधेय-
तायां भावाभावेन सामग्रीविशिष्टज्ञानत्वेन हेत्वाचस्पकत्वे विधेयतापामिबानुमितित्वे मानाभावरति चेन्न लाघवे-
नातिरिक्तविषयतायानभ्युपगमेपि आपत्त्यनेतां तादृशानुव्यवसायवासायागधाभावस्यावच्छेदककोटौ निवेशे गौ-
रेणात्वात् । तद्वद्विज्ञानुमितिसामग्रीविशिष्टवद्विप्रकारकानुमितित्वेव आपत्त्यनेतां तादृशानुव्यवसायवासायागधा-
वेनानुमितित्वजातेरावश्यकत्वात् वस्तुतस्तु सामग्रीजन्यत्वानुपस्थितिपरिच्छिन्नदशायापि वद्विज्ञानुमितिनोमी

रामः
६४

तदुपवसायोदयात् । सामग्रीजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नामचस्पतद्विशयत्वामोवेन वद्विनिर्णयविधेयताशाल्यनुमि-
तित्वावच्छिन्नाभावस्पतद्विशयकत्वावश्यकत्वाद्विधेयताय अनुमितित्वस्य च सिद्धिः । न च स व्याप्यवत्तापरासमर्श-
द्विषदितसामग्रीविशिष्टज्ञानत्वसंबंधावच्छिन्नसाधनियुक्तप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानाभावएव तद्विशय इति
वाच्यं । तस्य संबंधत्वे माताभावात् । इति नियामकसंबंधस्य अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्चेति कृतं पक्षविते-
न । अनुज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकक्षात्वे अतीतानागतनुमितिरपलायः । तस्यानुमितेः पूर्वमसत्त्वात् । अन्यस्य च
व्याप्यत्वेनाज्ञानात् । व्याप्तिरैकाभावेन यत्र विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन परासमर्शस्तत्रधूमपरासमर्शपूर्वव्याप्तिज्ञा-
नस्यासंभवे तच्च ज्ञापितज्ञानत्वेनापिन करणात्वं संभवत्प्राप्तयेन पृच्छति । नन्विति । लघुपदार्थेति हेतुसाध्य-
भावज्ञानादिकमित्यर्थः । न चानुमितिहेतुत्वे परासमर्शद्विशयकालेप्यनुमित्यायति इति वाच्यं विशेष्यसामग्रीस-
हकृताया एव सामान्यसामग्रीफलोपधायकत्वेन परासमर्शाद्यभावेनायत्तभावादिति वक्ष्यति । अत्र यद्यपि व्या-

तर्कप्र-
६५

प्रिघटकेतेववक्तुमुचितं तथापि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपपक्षमर्शद्वारा तत्पक्षकणात्सूचनायतयोक्तिः ।
ननु व्याप्तेर्निर्वक्तुमशक्यतया कथं तत्तदघटकयस्य ज्ञानं कणात्प्राप्तयेन पृच्छति । ननु केयमिति साध्यात्पता
भाववदिति । वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निभाववति जलद्रुदादौ धूमस्याविद्यमानत्वात् त्वस्यासमन्वयः । धूमवा
नवद्देरित्यत्र धूमाभाववति अयोगोलके वेद्ने विद्यमानत्वान्नातिव्याप्तिः । पर्वतीयेति । पर्वतीयवद्देस्तद्व्यक्तित्वे
नात्पताभाववतीत्यर्थः । पूर्वस्यावृत्तित्वविशिष्टवद्भवभाववद्दिष्येभयाभावसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकवद्भवभावादीनां वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन सा
ध्याभावविशेषागोनवासांसंभवत्वेवेति तत्परित्यागः ॥ ननु साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकारानि रूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वं व्याप्तिः
। समवायसंबंधावच्छिन्नरित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भवभाववासायसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्य

रामः
६५

अ५

तावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । अतएव पर्वतीयवद्भवभावस्यापि निराशः । न च पर्वतीयवद्भित्त्वं पर्वतीयत्वविशिष्टव
द्भित्त्वं तथा च विशिष्टमानतिरेकाद्वद्भित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमस्तेवेति वाच्यं । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व
ससाध्यतावच्छेदकपर्यप्तावच्छेदकताकत्वार्थकत्वेन पर्वतीयत्ववद्भित्त्वं भयपर्यप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवद्भि
त्यपर्याप्तत्वाभावेन अनुपपत्त्याभावादिति । यदि च अभ्यासेः प्रत्येकानतिरिक्ततया पर्वतीयत्ववद्भित्त्वं भयपर्यप्तावच्छे
दकतायाः पिशुद्धवद्भित्त्वपर्याप्तत्वादुक्तदोषस्तदवस्थएवेति विभाव्यते । तदा साध्यतावच्छेदकमिन्ननिष्ठावच्छेद
कत्वानिरूपकत्वे सति किंचिन्निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगि
ताकत्वमिति निष्कर्षः । सन्तनिवेशात्पर्वतीयत्ववद्भित्त्वं भयावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय विशेष्यदलनिवेशाच्च पर्वतीय
त्वविशिष्टवद्भित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय यथायथं सन्निवेशः । वह्निभाववति धूमावयवे धूमस्य सत्त्वादेतुतावच्छे
दकसंबंधनिवेशः । धूमाभावजलद्रुदवृत्तित्वाभावसर्वदोषसत्त्वाद्भवान्वद्देरित्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय सा

व१ वि२

त.क.प्र.
६६

मान्याभावेति। इत्थं च ज्योगोलकवृत्तित्वस्यापि सामान्यतर्गततया तदभावसंदेहावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। न च त
थापि ज्योगोलकवृत्तित्वघटोभयाभावसत्त्वादतिप्रसंगतादवस्थमिति वाच्यम्- तादृशवृत्तित्वावच्छिन्नाभा
वसामान्याभावपदेन लाभात्। अथ कालिकसंबंधे वदन्त्यभाववृत्तिपर्वतादौ धूमस्य सत्त्वात् साध्याभावकत्व
समावीयदैशिकविशेषणतासंबंधे नैव वाच्यम्। एवं च घटत्वाभाववान् घटत्वादित्यादौ घटभावभावस्य घटत्व
न्यूनसमवायेनैव सत्त्वादभावोयविशेषणतया तदधिकारणाप्रसिद्धिः। अत्र केचित्। भूतले घटो नास्तीत्यत्रेव घ
टभावो नास्तीति प्रतीतावप्यभावोयदैशिकविशेषणताविषयकत्वमनुभूयत इति भावाभावसाधारणीविशे
षणतासंगीकृत्य अप्रसिद्धिं परिहरन्ति। तदसत्तात्थासत्यपि कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
आकाशाभावभावससाध्यातायां आत्मत्वादिहेतौ अर्थापत्तिः। आकाशाभावरूपसाध्याभावस्याभावोयदैशि
कविशेषणतया आत्मनिवृत्तेरेवं भावाभावसाधारणविशेषणतासीको अभावोयविशेषणतया भूतलवृ

त्वा ५

रामः
६६

त्तिघट इति प्रतीत्यापत्तेरेति चेन्नैवं। साधवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन साध्याभावकत्वस्य विवक्षितत्वा
त् घटत्वाभाववान् घटत्वादित्यादौ समवाय एव साधवत्ताग्रहविरोधिनियामकरूपसिद्धे संभवात्। ननु तथा
पि जातिमानुत्वादित्यादौ जात्यभाववत्तामान्यादि निरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधेन समवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या
ऽव्याप्तिरिति चेन्न। स्वाधिकारणावृत्ति साध्याभावकत्वमित्यस्य तदर्थत्वात्। अथैवमपि धूमाधिकारणो कालिकादि
संबंधेन वदन्त्यभावसत्त्वादव्याप्तिः। अभावोयविशेषणतया वृत्तित्वनिवेशे च घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यत्रा
तिव्याप्तिः। घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य विशेषणतया वृत्तेः। तथा च साधवत्ताग्रहविरोधिता नियामकसं
बंधेन वृत्तित्वस्यावच्छिन्ननिवेशनीयतया सत्ताभाववाजात्यभावादित्यादावव्याप्तिः। जात्यभावाधिकारणासा
मान्यादि निरूपितसाधवत्ताग्रहविरोधितानियामकसमवायसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न।
स्वाधिकारणावृत्ति साध्याभावाधिकारणताकत्वस्य विवक्षितत्वात्। साध्याभावाधिकारणता च साधवत्ताग्रह

न.क.प्र.
६७

विरोधितानियामकसंवेधावच्छिन्नैरिति त्वत्प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धत्वात्तदभावस्त्वसत्ताभावाभावाधिकाराणा
त्वेना + वेधा. अत्र ह त्वत्स्वरूपसंवेधेनैव ग्राह्यं इत्येव जात्यभावाधिकाराणामाद्यादिनिरूपितस्व
रूपसंवेधावच्छिन्न + पनुपपत्त्याभावादिति. अत्राप्यवृत्तिमाधका व्याप्तिवासाय प्रतियोगिवैयर्थ्यादिका
रणमप्यत्र निवेशनीयं. केचित्तु हेतुतावच्छेदकसंवेधावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपसंवेधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावो व्याप्तिः तेन सत्तावान्जातेरित्यादौ न कोपि दोष इत्याहुः. अपोतु साध्याभा
ववद्वृत्तित्वमित्यत्र सत्तावान्जातेरित्यादौ अप्रसिद्धिवासाय हेतुतावच्छेदकसंवेधसामान्ये साध्याभाववद
नुयोगिकत्वप्रतियोगिकत्व एतदभ्याभावविशिष्टत्वं व्याप्तिरिति न काप्यनुपपत्तिरिति चेत् अत्रोच्यते त
थापिकेवलान्वपि नि साध्याभावाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरित्यसामान्याप्यमेव न च व्याप्तिर्नाम अनुमितिकारात्वेनाभि
मतस्य व्याप्तिज्ञानस्य अतिरेक्यभिचार एव. न संभवति वस्तुगता वाच्यत्वाभावप्राप्तिद्वयप्रतियोगितया वा

एमः
६७

चत्वीयोऽभावश्चाकाकस्त्रमात्मकज्ञानमाशय अनुमितेरुपपन्नत्वात् तथा हि साध्यनिष्ठविषयतानिरूपिताभाव
निष्ठविषयतानिरूपिताधिकाराणानिष्ठविषयतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठविषयतानिरूपितभावनिष्ठविषयता
निरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने हेतुनिष्ठविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठविषयताया लिखितत्वेनैवानुमितिहेतुत्वे त
च्च ममाशयोपपद्यत एव. अथ अभावो न वाच्यत्वीयश्चेतादृशविशेषदर्शनकाले तदनुपपत्तिरेव. न च तदनेष्य
तएवा अनुमितिरेति वाच्यं. तस्मात्तदाप्यनुभूयमानत्वात् इति चेन्न. तथापि निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य बाधबुधप्रचक्ष
तया अभावो न वाच्यत्वीयश्चित्तज्ञानकालेपि प्रतियोगितया वाच्यत्वीयश्च निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभा
वेनानुमितेरुपपत्तेः अभावत्वमनिवेश्य साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति चेन्नैवं. अवृत्तित्वज्ञा
नस्य निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानं प्रत्यपि प्रतिबंधकतया प्रतियोगितया वाच्यत्वमवृत्तीति ज्ञानकाले वाच्यत्वीयवद्वृत्ते त
ज्ञानस्यापि असंभवेनानुमित्यपलायस्पदुरुद्धत्वादिति नियुक्तारमालोचनायंतत्त्वदर्शिमिति. ननु नीलघटे

त.क.प्र.
६८

यत्किंचिद्वरप्रतियोगिकभेदसत्त्वेन नीलघुठो घटात्परतिवाक्यस्यापि प्रामाण्यपत्तेरिति अन्यथा तावच्छेदकावच्छिन्नप्र
तियोगिताका न्योन्याभावप्रत्येव किंचिदसमभिव्याहृताभ्यादिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयं. एवं च प्रकृतेऽपि साध्यवत्प
दसमभिव्याहृताभ्यादिपदस्यासाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिका न्योन्याभावबोधकत्वमेव. तथा च साध्यवत्त्वावच्छिन्न ता
प्रतियोगिका न्योन्याभाववदवृत्तित्वमेवलक्षणालभ्यते तत्र च नोक्तदोषस्याशयेन शंकेते. अथेति. साध्यत्वेति. साधता
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वेत्यर्थः. अन्यथा साध्यवत्त्वस्यासाध्यरूपत्वेऽप्यवतीत्युक्तमिदं न्योन्याभावावाशानात् साध्य
तावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानि रूपकसाधनिसावच्छेदकतानि रूपकप्रतियोगिताका न्योन्याभाववदवृत्तित्व
मिति निष्कर्षः. साधतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका साध्याभावविवक्षणेन पूर्वोक्तलक्षणोपि चालनी
यस्यायेन अवाप्तिनिगमसंभवेऽपि अतंताभावस्यावाप्पवृत्तितया संयोगीद्रूपत्वादित्यादाववाप्तिः. इदं च
न्योन्याभावस्यावाप्पवृत्तितया संयोगवदन्योन्याभावसद्व्येः सत्त्वेनैव नावाप्तिरिति पूर्वप्रतियोगिवैयर्थ्ये

ता३

न५

रामः
६८

कारणादिनिवेशाद्गौरवमिति न तत्र तथा विवक्षितमिति धेयं. अवाप्तिनिगमस्य न चेति. न हीत्यर्थः. केवलान्व
यीति. इदं प्रमेयवाच्यादित्यादावित्यर्थः. अतंताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं. प्रमेयत्वस्य च सार्वत्रिकत्वेन
तदस्याप्रसिद्धावाप्तिरक्षणमवाप्तिमेव. लाघवात्साध्यवदस्यावृत्तित्वस्य वाप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुः. केवला
न्वयिनिचतादृशज्ञानासंभवेन नुमितिरेव नोपेयते. एवं न काप्यनुपपत्तिरिति मीमांसकमतमुपदर्शयति. अत्र मीमां
सका इति. इदं प्रमेयत्वमिति. साध्यवदस्यावृत्तित्वज्ञानाभावेन अनुपपत्तिरसंभवात्. अनुमिनो मीमांसका इति लौ
कप्रत्यक्षानुदयाप्रतिरित्यर्थः. न च न्योन्याभावे प्रमेयत्ववत्प्रतियोगिकत्वमसदस्यामेव तादृशानुभवोपपत्तिरिति वा
च्यं. तथापि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वज्ञानदशायां तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिस्तादृशस्यात्. कारणावाधात्. विशेष
यदर्शनदशायां साध्यवदस्यावृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वेनाभिमतस्यावाधात्. असंभवात्. भ्रान्तिरिति. इ
दं प्रमेयत्वं अनुमिनो मीमांसकप्रतीतिः. प्रमेयत्वविधेयकानुमितिरेव तादृशानुभवसायविषयः. कारणावाधेन च प्रमे

त.प्र.क.
६९

यत्नविधेयकात्मितेऽनुत्पत्त्याविषयबाधेन चातादृशप्रतीतिर्भ्रमत्वमित्यर्थः। अमिचोराव्यतिरेकव्यभिचारोऽतद्
देः साधवदस्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिकुदेः। कारणात्वा मिद्वेति। मिद्वेत्तस्य कारणात्वेतदभावेन न तथानुमिति रित्युपेयं
तादृशात्तुमिताचेव व्यभिचोरावतस्तेव कारणात्तद्विद्वाननुमितिरेवनेष्यत इति वाच्यं तत्रानुव्यवसा
यस्य प्रमात्वेन दर्शितत्वात् यथा कथंचित्प्रतीतिः प्रमात्वस्य सकोपप्राप्तत्वे प्रतीतिर्भ्रमत्वकल्पनाया अन्याम
त्वात्तु अत्रथाकापिविवयव्यवस्थानस्याविति भावः साधवदस्यात् प्रमेयत्वव्यवस्थत् अलिकमित्यनेन प्रमे
यत्वस्य त्वस्य च न नन्वलीकस्य ज्ञानविषयत्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह असदिति सप्तम्यगमिति प्रतीतिवि
षयस्य शशियशंगसापारमार्थिकत्वेनालिकत्वमेवेति भावः असत्त्वातेरिति ज्ञानविषयत्वस्य कालस
वंधित्वव्याप्यत्वादित्यर्थः तेन न सिध्यसिद्धिवाचातः असतोपि भाने कालासवंधित्वलीक एव ज्ञानविषयत्वस
त्वेन तद्याप्यत्वं तस्य संभवतित्वर्थतस्तन्निरासात् अशशंगमिति प्रतीतिश्च शंगस्य शशीयत्वेन भानोपगमेनाप्य

रामः
६९

प्राप्त्यात्वेवोपपत्तेरिति न तदप्यथानुपपत्त्यात्तत्सिद्धिरिति भावः आयात्तसत्त्वात्तथापि मेयत्वसाधका
व्याप्तिपरिहारेपित्वसाधके सादुर्वाणवेतितुष्यते दुर्जनन्यायेनाह किंचेति कश्चित्सिध्यसिद्धिवाचा
तादाह किंचेतीति तदसत् उक्तमित्यातत्परिहारात् इत्यमपीति अतत्त्वात्तिसिकारेपीत्यर्थः अत्रापि सा
धवदस्याप्रसिद्धिनिबंधना व्याप्तिः तथा व्याप्तिमेव दर्शयति नहीति भवद्विस्तारवादिभिः विरोधादिति शेषः ली
लावतीकाप्रसन्नमात्रं कते। अनेति। संबंधः। साधसामानाधिकरणं धूमवान्वदेः प्रत्यादौ धूमसमानाधिकरणस्य स
त्वादतिव्याप्तिप्रकारेनेति अयोगोलकीयवदौ धूमसमानाधिकरणभावनकारेन न संबंधाभावान्न दोषः। अ
त्रासामसाह तेन तत्र लक्षणावाक्ये। वदंति दृश्यावदंति कार्त्तस्य साधने साधनवतिवेति प्रसन्नमुपेततरे
वाह कोयमिति। साधकत्वनदृश्यावदंति साधवतिकात्तमविवक्ष्यते दृश्यासंभवेन पृथक्तन्नोदं कितप्रसिद्धा
नुमानेव द्विमान्धूमादित्यादौ अत्रापि मेव विवक्ष्यते। नहीति अयः पिंडीयवद्वेति। अत्र निरूपितत्वे यस्त

तर्क-प्र-
७०

र्थः। अयः पिंडीयवडिनिर्दिष्टसामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः। एकवक्तीति द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादित्यर्थः। अ-
ननेतौ केत अनेकाशेषत्वरूपकार्त्वाप्रसिद्धेति भावः। एकमात्रवक्तीति एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादित्यर्थः।
तत्र हेतुमतरेकेन हेतुमतिकार्त्वासंभवादिति भावः ननु हेतौ एव कार्त्वं विवक्षितं। तथा च प्रकृते कार्त्वं स्व-
व्यापकत्वरूपतया हेतुतावच्छेदकव्यापकसाध्यसामानाधिकरणपक्षमिति निष्कर्षरति चेन्न। द्रव्यसत्त्वादित्यादौ स-
त्ताया एकव्यक्तिकत्वेन सत्तात्व्यापकद्रव्यत्वसामानाधिकरणपक्षत्वादिति व्याप्तेः। ननु तथापि हेतुमतिकार- विव-
क्षितं। तथा च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरणपक्षत्वमिति। व्यापकत्वं चावच्छेदकतया। यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रा-
वच्छेदकतया वह्नि सामानाधिकरणपक्षत्वाद् वह्निमा-धूमादित्यादौ लक्षणसमत्वयः यवते धूमे वह्नि सामाना-
धिकरणमिति प्रतीतेः। अथवा हेतुव्यक्तिगताया यकसाध्याधिकरणात्कत्वमिति चेन्नासाध्याधिकरणव-
तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरणपक्षतत्तदा धूममेवेन निमित्ततया तद्वह्निमाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वसा-

रामः
७०

संभवात्। प्रथमस्यातिदुष्टत्वात्। द्वितीये चेत्तदपेक्षा हेतुव्यापकं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्येनैव लघुत्वात्। तत्सा-
यिवक्षमाणा व्याप्ते येषां गुरुत्वेन हेतुत्वादिति न किंचिदतत् ननु साध्यसामानाधिकरणाः स्वसामानाधिकरणाः या-
वता सत्कत्वव्याप्तिरित्यनेन यावतः साध्यसामानाधिकरणास्ते सर्वे हेतुसामानाधिकरणा इत्यथेला मस्यात्। तत्र च अ-
यंगो अश्वत्वादित्यादौ सौत्वसामानाधिकरणाद्रव्यत्वादीनां अश्वत्वसामानाधिकरणपक्षेति व्याप्तिवारणाय यावत्प-
रनिवेशः। इत्थं च गौतमप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनामपि यावदंतः पातितया अश्वत्वसामानाधिकरणपक्षभावेन च न-
तिव्याप्तिः। इदं तु न संशयते। इदं वाच्यं हेतुत्वादित्यत्र वाच्यत्वसामानाधिकरणानां यावता मेव हेतुत्वसामानाधिक-
रणात्वात्तदसाध्यसंभवेऽपि वह्निमा-धूमादित्यादौ वह्नि सामानाधिकरणानामयोगोलकत्वादीनां धूमसामानाधिक-
रणपक्षभावादव्याप्तिः धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिश्चेत्यत आह यत्सामानाधिकरण इति। वह्नि सामानाधिक-
रणाद्रव्यत्वादीनां धूमसामानाधिकरणपक्षेति व्याप्तिवारणाय यावत इति। इदमेव स समुत्पत्तिम-

त.क.प्र.

७९

वतिचेत्तादिना। धर्ममेति। निरूपितत्वं यस्यार्थः। धर्मनिरूपितावतिनिष्ठा व्याप्तिरिति तस्यार्थः। इदं गुणकर्मोत्पत्तिस
तिसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः सत्तायाश्चैकेन सत्तासमानाधिकारणानां गुणत्वावस्थानसामानाधिकारणभावा
दव्याप्तिः। एवं गुणकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्तावाजातेरित्यत्रातिव्याप्तिश्चाजातिसमानाधिकारणानां सर्वेषां सत्तासमा
नाधिकारणादिति चेन्न। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमंगीकृत्य एतत्त्वसाक्षात्प्राप्तमिधानात्। विशिष्टसत्तायाः सत्तायाश्चैकेन गु
णः सत्तावानिति प्रतीतिवत्तु गुणो गुणकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तेर्विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमेव उच्येय
मे। एवं च नोक्ताः व्याप्तिव्या। अनुविशिष्टस्यातिरिक्तत्वेयिसत्ताधिकारणातायाः विशिष्टसत्ताधिकारणातायाश्चै
केन गुणो गुणकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तिवारणाय विशिष्टत्वस्यातिरिक्तत्वांगीकृत्वापि विशि
ष्टनिरूपिताधिकारणातायाः अतिरिक्तत्वमवश्यमंगीकार्यम्। एवं च किं विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनेति पूर्वोक्तदोषस्त
दवस्य एवेति ततः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि लक्षणाप्राह। यदि विशिष्टं। यदि विशिष्टसमानाधिकारणायावन्तः साध

रामः

७९

समानाधिकारणाः स्तद्वत्त्वेति पाठः। यत्तद्वदेतु तावच्छेदकपरां केचित्तु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे पूर्वोक्ता व्याप्तिरति
व्याप्तीत्यत आह। यदि विशिष्टं। तया च पूर्वोक्तलक्षणापवदेतु तावच्छेदकसाध्यातावच्छेदकनिवेशरत्नादुः स्तरसत्। तद्व
त्त्वेत्तादिना लक्षणांतरत्वं कथं न स्यात्संगत्यापत्तेः। तस्मान्न दुर्जरीतिरेवात्रानुसर्तव्या न चैवं गुणकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्ता
वान्जातेरित्यत्रातिव्याप्तः साध्यातावच्छेदकसंबंधस्यापि निवेश आवश्यक इति वाच्यं। विशिष्टसत्तायाः विशिष्टनिरूपिताधा
तासंबंधेन साध्याताया जातिसमानाधिकारणगुणत्वाक्षेपाविशिष्टनिरूपिताधारतासंबंधेन विशिष्टसत्ताधिकारणाद्रचरत्वेत्ता
भावेनातिव्याप्तेरभावात् समवायेन तस्याः साध्यत्वे तु सदेतुत्वादेव नोक्तेराभावादित्यभिप्रायात्। यदि च समवायेनैव त
साध्यातागुणो गुणकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्तानास्तीधीवलादुक्तकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्ताभावस्य गुणोत्पत्तेन विशि
ष्टसत्तात्वाच्छिन्नाभाववद्वृत्तितया व्यभिचारित्वं। न च सत्ताभावेन प्रतियोगिव्यधिकारणरतिवाच्यं। प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारतया तस्मात्तत्रापि सत्तात् अत्र

त.र्क.प्र.

~~92~~

प्राप्तत्वमूर्तव्योभयवान्मृतत्वादित्यादेर्मिचारित्वानुपपत्तेः। लाघवेन निगच्छित्वा साध्याभावद्वयत्वस्यैव
अभिचारित्वाच्चेति। समवायेन विशिष्टसत्तायाः साध्यायासंज्ञायाप्यतिव्याप्तिरिति विभाव्यते। तदा साध्यावच्छेदक
मपि तिवेशं। अतएव पट्टिशिष्टसमानाधिकारणाः यावन्तः साध्यावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकारणास्त
द्वत्वेनातेन द्रव्यगुणकर्मान्यते सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः अनतिरेकेऽपि नाप्यतिः। न वा गुणकर्मान्यत्ववि
शिष्टसत्तावाञ्जातेऽपि सादौ अतिव्याप्तिरिति पुस्तके युज्जोलितपादोदृष्टपतरतिनकाप्यनुपपत्तिः। तत्र च अनतिरे
कत्वेऽपि नापि नाविशिष्टस्यातिरेकत्वसंज्ञीकृत्य पूर्वलक्षणां सूचितं। इदमेव लक्षणां संगमयति। भवति चेति। न
चेदशमिति। एव विशिष्टसमानाधिकारणसंबन्धमसमानाधिकारणानेत्यर्थः। वदित्वविशिष्टसमानाधिकारणा
यावदतर्गतायोगोलकत्वादेः धूमासमानाधिकारणात्वादि तिभावः। धूमव्याप्तिः धूमनिपिता व्याप्तिः अत्र च सा
धनतावच्छेदकसंबन्धेन साधनाधिकारणात्वं बोध्यं। अन्यथा समवायेन धूमाधिकारणवृत्तिधूमावयवत्वादेः नाव

शमः

92

सामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेः। एवं साध्याधिकरणात्वं प्रयिसाध्यावच्छेदकसंवेधन। अन्यथा वद्व्यधिकरणश्रययोगो
लकत्तारीनामप्रयिकालिकसंवेधेन धूमाधिकरणाश्रययोगोलकवृत्तित्वादतिप्रसंगात्तेः। धूमसामानाधिकरणानां संयोगेन वद्व्य
धिकरणपर्वतादिहृत्तित्वात्समवायेन वद्विसाधके संयोगेन धूमलिंगकेऽतिव्याप्तेः। एवं साध्याधिकरणवृत्तित्वघ
टकसंवेधेन साध्याधिकरणवृत्तित्वव्याप्यं। अन्यथा वद्विसामानाधिकरणायोगोलकत्तारीनामपि धूमाधिकरणमहान
सादौकालिकसंवेधेन वृत्तित्ववृत्तित्वात्पिस्ताववस्थमिति। न च त्रसाध्याधिकरणवृत्तित्वेयदिसाधनतावच्छेदकसंवेधेन वि
वक्षितं तदा इदं एतद्रूपमिन्नगुणात्वादित्पादौ गुणात्वाधिकरणसमवेतानां यावत्तमित्यभिन्नसमवेतत्वादतिव्याप्तिः
एतद्रूपमात्रसमवेतत्वाप्रसिद्धेः। नाविसाध्यावच्छेदकसंवेधेन जातिमान्मेयत्वादित्यत्र मेयत्वाधिकरणसमवेता
नां यावत्तां जातिमत्समवेतत्वादतिप्रसंगात् न च विषयतया तद्वृत्तित्वं विवक्षणीयं वा द्विमाधूमादित्यादि
त्पादौ विषयतया धूमाधिकरणवृत्तीनां धूमवन्मात्रविषयकत्तानादीनां वद्व्यधिकरणोपि विषयतया वृत्तेर्लक्ष

त.क.प्र.
७३

लाममनयः। धूमवान्वदेरित्यादौ अयोगोलकात्रवियवकज्ञानादीनां धूमाशमानाधिकारात्त्वानातिव्याप्तिरिव
च। घटमिन्नेमेयत्वादित्यत्रमेयत्वाधिकारावृत्तिवात्तानां घटमन्तत्त्वसमानाधिकारात्वादतिव्याप्तिः। घटमात्रविष
यकज्ञानस्याप्रसिद्धत्वात् न च येन केनचित्संबंधेन साधनाधिकारावृत्तित्वं विवक्षितं। इदं सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिका
रावृत्तीनायाचतां मेव कालिकसंबंधेन द्रव्यत्वाधिकाराकालवृत्तित्वादतिव्याप्तेरिति चेन्न येन येन संबंधेन साधना
धिकारावृत्तयो यावंतस्तेन तेन संबंधेन साध्याधिकारावृत्तयस्तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। यद्विज्ञेन मननुगतमिति विभाव्यते
तदा विशेषणता विशेषणसाधनाधिकारावृत्तयो यावंतः विशेषणता विशेषणसाध्याधिकारातावृत्तयस्तद्वत्त्वमिति
बोधम् धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां बहिःसमाताधिकारात्त्वान्न ह्यसामान्यः। अयोगोलकत्वप्रका
रकप्रमाविशेष्यत्वस्य च धूमाशमानाधिकारात्त्वान्न न्यमिवापि पतिप्रसंग इति निगर्वः। केवलान्वपिनिलस
णमुपपादयति। अस्ति चेदमिति। इदं निजुक्तं व्याप्तिलक्षणं केवलात्त्वयिसाधके प्रमेयं अमिधेयत्वादित्यादौ एवं

रामः
७३

चेति सतमपास्तमितनेनात्वयः। एवं च तादृशव्याप्तित्वे चलाघवादिति। हेतुव्यापकसाध्यासामानाधिकरणरूपव्याप्त
ये स्यात्तादृशवदित्यर्थः। तत्र प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकारपादिनिवेशेन गौरवादिति भावः। साध्यवदिति। साध्यवदन्त्यावृत्तित्वस
गगनासवपिसत्त्वेन बहिःसाधकगगनावृत्तिव्याप्तिः साध्यसमानाधिकारात्त्वमिति न च। तत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि पक्षधर्म
ताज्ञानविरेहोवा नुमिति वारणो किंतु हारणाय विशेषणो यादनेनेति वाच्यं। गगनमवृत्तीत्यवृत्तित्वज्ञानस्य गगनं पर्वतव
त्तीतिज्ञानेऽप्यस्याभावावगाहितया प्रतिबंधकत्वेन तदनुपपत्तावपि भिन्नविषयकस्य गगनवान्पर्वत इतिज्ञानस्योत्पत्तौ
बाधकाभावेन पक्षधर्मताज्ञानस्यापि संभवेन तद्वारणाय विशेषणोपादानस्यावश्यकत्वात्। एवं रदेद्रव्यं घटत्वपटत्वोभ
यस्यादित्यात्र विरुद्धेऽतिव्याप्तिव्याप्यायतसावश्यकत्वे। इदं तु साध्यसामानाधिकारपज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां का
रात्त्वामिप्रायेण। अन्यथा तु वृत्तिमत्त्वनिवेशेनापि गगनादिवारणसंभव इति बोध्यं। न चेदमिति। साध्यवदन्त्यावृत्ति
त्वमिर्थः नेदमनुमानमिति। न केवलान्वयिसाधकानुमानमिति पक्षः। व्याप्तिज्ञानाभावात्तादृशानुमितेऽप्रसिद्धान्त

त.क.प्र.
७४

कारणात्तयातदनुमानस्योकार्तिभावः। ततोपीति। साध्यवदस्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकार्यपक्षस्या
स्वरूपतोपि। अस्य निरुक्त्यापि नृपस्य लघुत्वात् अभावाद्यप्रवेशेन लघुत्वात् न च यावत्तस्य चापकत्वादस्य स
वेचतया अपकत्वस्य चाभावघटितत्वेन गुरुतया कुतोऽस्य लघुत्वमिति वाच्ये। अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयस्य
सैव यावत्तस्यात्र निवेशनीयत्वात्। वस्तुतस्तु। साध्यवदस्यावृत्तित्वस्य साधिकार्यावृत्तिसाध्याभावकत्वस्य
वशे विवक्षणीयत्वेनावृत्तित्वस्य च साध्यवत्तायाह विरोधितानियामकसंबन्धेनावशंपवक्तव्यतया विरोधितानियामकत्व
स्य च समवायाभावीयविशेषात्तासाधारणस्यानुगतस्याभावाद्दोषेणानिरुक्त्यापि स्वस्यैव लघुत्वात्। निरुक्त
यापि नृपे च विशेषात्ताविशेषेणैव सामानाधिकार्यस्य निवेशेन अपकत्वाद्दोषप्रतियोगिवैप्यधिकार्याद्यप्र
वेशेन लाघवस्यातिस्फुटत्वादिति एते गुरुधर्मावच्छिन्नसाधके साध्यावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽप्यपि चारणा
यसाध्यावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतिपोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिरिति वाक्त

रामः
७४

अतत्र च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदके तत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव निवेश
तं न संभवति घटत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोक्तावच्छेदकत्वाये स्यात्कंबुमिवादिमत्त्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभाव
प्रतियोक्तावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तादृशाभावाप्रसिद्धेः। किंतु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं तत्र द्यक्तिकत्वेनोपार
यतत्र द्यक्तिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदं कुर एव विवेकपतरीतिगौरवादुक्तं यत्तादृशव्याप्तेर्ज्ञानहेतुरिति धे
योरस्युपपत्त्या। प्रमेयत्वमनुमिनो मीत्यनुव्यवसायादेव तत्तवीकार आवश्यक इति प्रागेवोक्तमिति। सर्वत्र व्यभिचारं
कां संभवेन व्याप्तिग्राह्यनुदयात्कारणाभावेनानुमितेऽसिद्धान्तकारणात्तयानुमानप्राप्तापमिति चार्वाकमतं द्रव
यितुं तन्मतमुपन्यस्यति। अत्र चार्वाका इति। किंचिदिति धूमसमानाधिकार्यात्तसामानाधिकार्येन वदिसामाना
धिकार्याभावसंशये धूमसमानाधिकार्यात्तावच्छेदेन वदिसामानाधिकार्यपक्षस्यापि नृपस्य ह्यनुदयादित्यर्थः। ननु ता
दृशशंकायामपि व्याप्तिग्रहे किंचाधिकमत आह न चेति नहीत्यर्थः। इदं शंकायां धूमसमानाधिकार्यात्तसामाना

त.क.प्र.
७५

नाधिकरापनवद्विसामानाधिकराणाभावशंकया। तस्माः तादृशशंकायाः। तत्प्रतिबंधकत्वात् तादृशव्याप्तिग्रहप्र
तिबंधकत्वात्। ननुभूतलत्वसामानाधिकराणे तद्यथाभाववत्तत्ताननस्पनिर्गायात्मनः भूतलत्वावच्छेदनघ
ट्ताज्ञानेवाधनिर्गायविधयाप्रतिबंधकत्वेपितादृशशंकायाः। अथेतत्प्रतिबंधकत्वं ग्रास्यसंशयस्यापिप्रतिबंध
कत्वेवपर्वतोवद्विमानेवेतिशंसयेः नुमित्तादेरनुत्पत्तापत्तिरितिचेन्न। यद्येसामग्रीप्रतिबंधिकायत्रचेरोया
दर्शनेतद्विरुपितत्रेतिन्यायेनविशिष्यप्रत्यक्षेविशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेनशंसयस्या
पिप्रतिबंधकत्वांगोकारात्। अन्यथास्यानुवोपुह्योवेतिशंसयोजनंविनैवविशेषदर्शनंशंसयोत्रप्रत्यक्षाप
त्तेः ननुभूयोदर्शनातन्निरुक्तिः। शतशः सहस्राण्योऽपिअभिचारोपलः नचतर्कोतन्निरुक्तिः। नर्कस्यापिग्रह
मूलकत्वेनानवस्थानात्तत्रवाधनिर्गायस्याभावात्। शंसयस्पचतवनयेः प्रतिबंधकत्वात्। यद्विचाप्रामाण्य
पाज्ञानाभावादिभिर्विशेषाविशेष्यभावेविनिगमनाविहेताविशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वासंभवान्नविशे

रामः
७५

यदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेनशंसयस्पप्रतिबंधकत्वं। विशेषदर्शनशून्यकालेशंसयोत्रप्रत्य
क्षानुत्पत्तिश्चशंसयोत्रप्रत्यक्षेविशेषदर्शनस्यहेतुत्वकल्पनेनतदभावादेवउपयन्नेतिविभाव्यतेतदातादृशशं
सयसामग्रीप्रतिबंधिकावोभेतिनिर्गर्कः। ननुबहुधुमाग्नोः सामानाधिकरापदर्शनमेवतादृशशंकाविरोधीत्याश
येनाह। नचेति-भूयोदर्शनात्। बहूयुसाध्यसाधनयोः सहस्रादर्शनात् तन्निरुक्तिः अभिचारशंकानिरुक्तिः। शतशः
ति-घटादिनूपापृथिवीलोहलोह्यायार्थिवत्वादित्यादौ घटादिषुयार्थिवत्वलोहलोह्यत्वयोः सामानाधिकरापग्रहे
होकेअभिचारग्रहादिसर्थः। तथाचअभिचाराभूयोदर्शनस्यनतादृशशंकाप्रतिबंधकत्वमितिभावः। ननुधूमवद्गोः
कार्प्यकारणाभावात् धूमोयदिवद्विअभिचारोस्मात्तद्विजन्तोत्तमगदितितर्कएवधूमोवद्विअभिचारोनेवेतिशंका
निर्वर्तकः यार्थिवत्वलोहलोह्यत्वयोस्तत्कार्प्यकारणाभावाभावात् यदिलोहलोह्यनस्यात्तदापार्थिवत्वेनस्यादि
तितर्कोसंभवादिनतत्रअभिचारशंकाविहस्ताशेनशंकते नचेतर्कोदिति। धूमोयदिवद्विअभिचारोस्मा

त.क.प्र.
७६

तर्हि द्विजनेन सादित्यर्थः। तन्निवृत्तिः व्यभिचारशंका निवृत्तिः। व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन। आपाद्यापादकयोर्व्याप्ति
ग्रहग्रहमूलकत्वेन। अनवस्थानादिति। तर्कमूलभूतव्याप्तावयवव्यभिचारशंकानिरासार्थं तर्कोत्तरापेक्षायामनव
स्थित्यर्थः। तथाचमूलशैथिल्यान्तर्कस्य चक्यनिवृत्तकत्वमिति भावः। अत्र विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसाने
रुपपत्तिः मूलशैथिल्ये चेति तर्कत्रयोदोषाः। विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायिन एव तर्कस्य तदभावशंकानिवृत्तक
त्वात्। तदितरकोटिपर्यवसाने च तदसंभवात्। विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसानस्य दूषकत्वे बोध्यं। एषा यते अतर्कका
णीभूता पाद्यव्यतिरेकनिर्णयविधटकत्वेन मूलशैथिल्यस्य तत्कारणीभूता पाद्यापादनव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वे
न यथायथं दूषकता बोध्या उच्यते इति। व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकस्याभावे तज्जागृके व्यभिचारशंस
ये चेत्तर्कः। ग्राहकाभावात् व्यभिचारज्ञानाभाव उपग्राहकाभावात्। कुत इति कुतो हेतोरनुमानं प्रमाणां सादित्य
र्थः। अनुमितिकारणतयैवानुमितिप्रामाण्यं व्यापनिश्चये चानुमितेरभावात् तत्कारणतया अनुमानप्रामाण्यं

रामः

७६

दूषणास्तमिति भावः। व्यभिचारज्ञानविहादिकमिति तदज्ञानप्रतिपक्षभाववत्ताज्ञानाभासहेतुतया व्यभिचार
पव्याप्तिग्रहे साध्याभाववद्वृत्तित्वादिव्यभिचारज्ञानाभावो हेतु इत्यर्थः। आदिना सह चारज्ञानपरिग्रहः। न च साध्याभावव
द्वृत्तित्वांशसंयमसत्वे व्याप्तिग्रहात्तंशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्बोध्यः। तथाच पक्षीयसाध्यसंदेहा
त्मकव्यभिचारसंयमस्यापि प्रतिबंधकत्वप्राप्त्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसंग इति वाच्यं साध्याभाववत्त्वांशे निश्चयात्म
कवृत्तित्वांशसंयमनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वात्। ननु ज्ञानादीनां अव्याप्यवृत्तित्वाव्यभि
चारज्ञानसत्तेऽपि घटाघवेच्छेदेन आत्मनि समवायेन तदभावसत्ताद्व्याप्तिग्रहाय त्रिरिति चेन्न समवायसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानविशिष्टात्मताभावस्य समाधि कारणोक्तसंबंधेन व्यभिचारज्ञानाभावस्य
वा हेतुत्वात् तस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति अथ तथापि धूमवद्भ्योः सह चारज्ञानव्याप्तिग्रहे तुल्यमानाभावः। न
च विरुद्धे सह चारधमात्वात्वा सिद्धमदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्याकारणतमिति वाच्यं ग्राहकसामग्रीक्रम

तर्कप्र
७७

योगयद्याप्यमेवमहचारहवापिग्रहक्रमयोगपद्योहयतेसभ्योः परस्परहेतुत्वेमानाभावादिति चेन्मैवं यत्समाना
धिकाराणां यावेतो धर्माः इत्यत्र धर्महेतुसामानाधिकारात्पसहचारज्ञातस्य विशेषणं ज्ञानत्वेन हेतुतया तस्यैव वि
यदेन संगृहीतत्वात् । ननु साध्यसाध्यासहचारज्ञानस्यापि एव प्रतीतेर्वंधकाभावांतरस्यापि आदि आदिपदेन संग
हीतत्वात् इति रिक । ननु व्यभिचारज्ञानादहं स य निश्च साधारणज्ञानाभावः सर्वत्र तत्संशयसत्त्वे च कथं स
घटते इत्याशंक्य निराचये न चेति तर्कात् । धर्मापरिह्रियमिचारात्सातर्हि बहिर्जनो न स्यादिति तर्कात् । अनव
रथा निरसति रुचिन्मूलेति तर्कमूली मूलेत्यर्थः । तन्निवृत्ते व्यभिचारशंका निवृत्तेः ननु सर्वत्र व्यभिचारशंका
कोटिस्मृतिर्वीर्येवेत्यत आह अनुमूयते चेति । तथा च प्रामाण्यभावेन शंसयसामप्येव न कल्प्यत इति भा
वः । ननु तर्कस्य व्यभिचारशंका निवृत्तकत्वे मानाभावः । अनाहार्यशंका यास्तर्ककारणी भूतज्ञानेनैव निर
स्तत्वात् । तथा हि आपत्तिपक्षधर्मतोरे आहार्यरूप आपाद्या व्याप्यपादकवजाज्ञाने आपात्रव्यतिरेक निश्च

रामः
७७

प्राणपशंकाहिते वार्यशंका सत्यपि अर्थे निश्चये निर्वह्निः स्यादिति तर्केणा च अनिष्टप्रसंजनात्मनाविरोधिप्रमाणजि
ज्ञासानुत्पत्तौ बाधकप्रमाणशंका निवृत्तौ तदाहितसाध्यशंकाया अपि निवृत्तिः अन्यविधयास्तसाध्यशंकायाः स
तिणामर्थः संभवादप्रतिबंधकत्वाच्चेति सर्वमवराते । दृष्टं तेति महानसीयधूमवद्वाः सन्निकर्षेणातत्रैव्यापिग्रहो न तु
पर्वतीयधूमेपि पर्वतीयधूमवद्वाः सन्निकर्षेणातन्निवृत्तित्वापिग्रहा संभवादिति भावः । सम्यत इति महानसीयधूमे
धूमत्वधर्मितावच्छेदकीकृत्वा सनुभक्ततः पर्वतीयधूमेधूमत्वज्ञानादेकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्थाकमिति न्याये
न तादृशव्याप्रेः स्मरणं जायते ततो व्यापिस्मरणरूपविशेषणज्ञानाद्विद्याप्योयं धूमः पर्वतवृत्तिरिति व्याप्यशे
उपनीतमानात्मकं प्रत्यक्षं ततश्चानुमिति रित्याखंडलार्थः । न च महानसायधूमवृत्तिव्याप्रेः पर्वतीयधूमेः सत्त्वात्क
थं तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं । यद्विशिष्टसमानाधिकाराणाः सर्वसाध्यसमानाधिकाराणास्तद्धर्मवत्त्वमित्यत तद्धर्मवत्त्वं तद्ध
र्ममेवेत्यर्थपप्यायलोचनया धूमत्वस्यैव व्यापित्वलाभात् । तस्य च पर्वतीयधूमेपि सत्त्वात् न चैवं धूमत्वस्यैव व्या

त.क.प्र.
२०

प्रितेतस्याप्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिः। अमेदेअवच्छेद्यावच्छेदकभावात्तुपगमादिति वाच्यं। घटकारणात्तुघटकारणात्ताव
च्छेदकयोरेतत्त्ववदपरितानुपहितमेवदेवतस्य समर्पणीयत्वात्। अतएवपामर्शमयेस्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमेसत्त्वं
एकैवहिमाव्याप्तिरित्यनेनचिंताप्रणिकारोणापितथाभिहितं। नचयोयत्रपूर्वमवगतः स एवतत्रसंस्कारवशाद्यथायंप्रत
क्षेपमाप्ततइतिनियमात्पर्वतीयधूमेपूर्वव्याप्तेरनवगमात्कथं तत्रव्याप्तेरुपनीतमानेयत्रचंदनेसौ। मंघ्राणो नोपलब्धे तत्रैववक्ष
यामाभिचंदनमित्युपनीतमानेअन्यत्रतनुमानादिति वाच्यं। यद्धर्मावच्छेदेनयद्धत्तंगृहीतंतद्धर्मावच्छेदेनतदुपनीत
भातमित्येवंनियमात्। अस्तिचात्रधूमत्वेनैवव्याप्तेर्यहाद्धूमत्वेनैवव्याप्तेरुपनीतमानमिति। इदं तु सामान्यलक्षणा
नंगीकारोक्तं। वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणांगीकारोव्याप्तेर्नानात्वेपितादृशानियमाभ्युपगमेपिचनक्षतिः महा
नसीयधूमेधूमत्वेनवन्निव्याप्तिज्ञानंजायमानधूमत्ववद्विस्तृतसामान्यलक्षणायावद्धूमवद्विभागेयावद्धिनिर्दिष्टतयाव
द्धूमनियव्याप्तिज्ञानमेवजायतेइतिपर्वतीयपर्वतीयधूमेपिव्याप्तेः पूर्वंगृहीतत्वेनतदुपनीतमानेचाधकाभावादनुमितिः

रामः
२०

सूययन्नैवेत्यभिप्रायेणाह। यदेति केचित्तु उक्तेतारिमहानसीयधूमनियव्याप्तिस्तत्रैवगृहीताततः पर्वतीयधूमेधूमत्व
मंनानमहानसीयधूमनियव्याप्तेरवस्मरणंततः पक्षवृत्तिधूमेमहानसीयधूमनियव्याप्तेरुपनीतमानंततः अनुमितिर्
त्यर्थः। तथाचभ्रमात्मकयगामर्शदेवानुमितिर्इतिभावः। ननुसल्लिङ्गपगामर्शस्यैवप्रमानुमितिहेतुतयायथार्थप
गामर्शभावेकथंप्रमात्मिकानुमितिर्त आह यदेतीदृशः। तदसत् धूमत्वस्यैवव्याप्तिरेनसल्लिङ्गपगामर्शस्यैव
वकल्पेपिसंभवात् यद्यपियत्तमानाधिकारणात्तत्रतत्त्वव्याप्तिरित्युक्तेव्याप्तेर्नानात्वमपिप्रयच्छदभिमतेतथापियदि
शिष्येतिद्वितीयलक्षणास्यैवनिर्दिष्टत्वेनतरमिप्रायेणसल्लिङ्गपगामर्शमादायैवयोजयितुंशक्यत्वेनमात्मकप
गामर्शमादायोक्तकुसंघानादानीयत्वादितिनकिंचिदेतत् धूमत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेति। अत्रचत्ताय
मानंसामान्यप्रत्यासत्तिर्त्रैविधा तच्चैन्द्रियसंबद्धतया। तेननिर्मलितनयनस्यसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजगत्ताना
ति। तथाचैन्द्रियसंयुक्तेधूमेधूमइतिज्ञानानंतं धूमत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्नानुदयापत्तेः। तथाचतदुत्तरं धूलौ परत्वे

त. क. प्र.

८९

धूमत्वेन व्याप्तिप्रहाजायमानायाः वदन्नुमिते रूद्धे प्रसंगात् । पर्वतो यधुमे व्याप्तिप्रहाता किंतु रंद्रियसंबद्धविशेष
व्यक्तज्ञानप्रकारीभूतो वैज्ञानिकः संबन्धः । रंद्रियसंबन्धश्चात्र लौकिकसंबन्धः । तेन निमित्तोन्नितनयनस्य नदापत्तिः । ज्ञानेन च
तद्विद्रियजन्यग्राह्येतेन पुनो वर्तिनिदोषकशादगत्समागोन समर्थमाणा घटत्वेन नयावघटचाक्षयापत्तिः ।
इदं च बहिर्द्रियस्य लेखो धूमः । तेन तथा विधमानसो रये निनसतिः । अत्र च ज्ञायमानसामान्यलक्षणप्रत्यासत्ति
त्वे यत्र नानाकपालेषु एक एव घटः प्रत्यासन्नस्तत्र तद्यत्नाशदशायां तद्वत्त्वसामान्यलक्षणाया यावत् घटता
ज्ञाननस्यात् न च तत्र यत्त्वमेव तद्यत्किं संबन्धेन परंपरया वा प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं । यत्र तद्यत्किं संबन्धेन परंपरया घ
टत्वादिनभाते किंतु तद्यत्किं तेन तद्यत्किं प्रकारात् तद्यत्किं मतां ज्ञानेन तत्र गतभावात् । न च तत्र परंपरया तद्यत्कि
त्वमेव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं । तद्यत्किं तस्य तद्यत्किं रूपाद्यात्मकतया तस्यापि न घटत्वादिति । तथा विधसामान्यज्ञा
नप्रत्यासत्तिर्वोधा । तत्र घटत्वात्प्रययावद्यत्किं प्रत्यक्षे रंद्रियसंबद्धविशेषकज्ञानप्रकारीभूतघटत्वेन तथा विधघट

रामः

८९

तज्ज्ञानत्वेन त्वानहेतुताया वृद्धिययकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेपि चिनिगमनाविरहणाया वृद्धिययकत्वस्यार्थ
वशात् संपन्नत्वेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । अथ संयोगाज्जन्मवविषयकज्ञानाज्जन्मघटत्वातिरिक्तघट
वृत्तिधर्मा प्रकारकघटप्रत्यक्षप्रतिताया विधघटत्वत्वेन तथा विधघटत्वज्ञानत्वेन वा हेतुता । निर्विकल्पको
त्वात् तन्मघटप्रत्यक्षे व्यभिचारारणाय संयोगाज्जन्मत्वनिवेशः । परत्वेन घटभ्रमानंतरं यत्र परवदित्युप
नीतमानेन तत्र परत्वेन घटप्रत्यक्षोदयात्तत्र घटत्वज्ञानाभावात् व्यभिचारारणाय वविषयकज्ञानाज्जन्मत्वनिवेशः । इ
यत्त्वसामान्यलक्षणाज्जन्मप्रत्यक्षवाराणाय घटत्वादिरिक्तेत्यादीति चेन्न । तथा सति घटत्वद्रव्यत्वोभयसमूहात्वेन
स्थले परापरकार्यकारणाभावापत्तेः । किंतु घटत्वादिरप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यघटादिमुष्पविशेष्यताशा
लिवाक्षपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिवाक्षयप्रकारीभूतघटत्वत्वादिना घटत्वादिरप्रकारताशानिवाक्षयत्वादिरनावाहे
तुतावोधाः । प्रथमे विषयत्वसमवायघटितसामानाधिकरणप्रमुद्धितीये च समवायघटितसामानाधिकरणपप्र

त्प्राप्तिः विशेष्यतायां घटत्वप्रकारतानिर्दिष्टत्वनिवेशादुक्तत्वादिति सामान्यलक्षणाजत्प्रज्ञाननव्यभि
 चारः॥ निर्विकल्पानंतरोत्पन्नपरमुष्माविशेष्यकलौकिकचाक्षयेव्यभिचारवाग्यायलौकिकान्यत्वनिवे
 शः॥ घटत्वप्रकाकतद्वत्स्मरणजन्यघटघटयनीतभावे घटत्वप्रकारकचाक्षयप्रकाराविरहाद्यभि
 चारवाग्यायविशेष्यतायां मुख्यत्वनिवेशः॥ मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारवान्यविशेष्यतात्वं बहिर्गन्धियज
 न्यज्ञाने उपनीते विशेष्यतातयेव भासते मानसत्वनियम इति नियमाद्विशेष्यतात्वेनैव घटदेर्भासात् प्रत्यवि
 शेष्यत्वमिति॥ कस्यातावच्छेदककोयौ घटत्वाद्विप्रकारताकत्वनिवेशान्निर्विकल्पकोत्तरसामान्यलक्ष
 णाजन्ययावच्छेदप्रत्यक्षापत्तिः॥ पुनर्वर्तिनिदोषवशान्नयनेनाप्यसामान्यप्रकारो भवता घटत्वेन यावच्छेदा
 क्षयतवाग्यायचाक्षयत्वनिवेशः॥ समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानवलात्कालिकादिसवधेन घटत्वाश्रययावत्प्र
 त्यक्षापत्तिवाग्यायसंबन्धविशेषोपि निवेशनीय इति प्राचीनमतनिर्गवः॥ नवीनमतं दर्शयितुं शंकते॥ न चिति॥

तदाश्रयेति॥ सामान्याश्रयेत्यर्थः साक्षात्कारः स्यादिति॥ चाक्षयसाक्षात्कारस्यादित्यर्थः॥ तेन मानससाक्षात्कारो
 दयेपिनक्षतिः॥ नवीनमतमभिप्रेत्य सिद्धं तयति॥ यत्सामान्यमिति॥ यदि तत्सामान्येनाभेदेनान्वयः॥ तत्प्रकार
 कतदाश्रयेति॥ मानससाक्षात्कारसामग्रीसत्वालौकिकेति॥ सामग्री च तत्सन्निकर्षालोकसंयोगादिरूपा॥ सह
 कारित्वादिति॥ बहिर्गन्धियजन्यज्ञाने सहकारित्वादित्यर्थः॥ विमुद्रितनयनस्य चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यसत्त्वान्न
 प्रत्यक्षमिति भावः॥ न च धूलियदले धूमध्वमानंतरे धूमरश्मिज्ञानेन स्यात्॥ धूमत्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वादिति वा
 च्यं॥ तदाश्रयेत्यस्य तद्वत्प्रकारतानिर्दिष्टविशेष्यताश्रयेत्यर्थः॥ धूमत्वप्रकारतानिर्दिष्टविशेष्यताश्रये धूलीपर
 ले लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेनादोषात्॥ अनुप्राचीनमतं तत्पुरुषीयधूमत्वाश्रयवियकालौकिकचाक्ष
 यत्वावच्छिन्ने प्रतितत्पुरुषीयचक्षुःसंनिकर्षविशेष्यकतत्पुरुषीयचाक्षयप्रकारो भवद्वत्त्वेन हेतुतया तेनै
 व विमुद्रितनयनस्यापि प्रत्यक्षापत्तिवाग्यायगुरुत्वात् सामग्र्यसहकारित्वकल्पनेन नव्यमते गौडमिति चेन्नैवं॥ अं

न.क.प्र.

53

धतमसौसौमिनीसपातजनितद्रव्यविषयकचाशयोतंश्राले संयोगभिगमेपितादृशकारणसत्वात्सकलद्रव्य
साक्षात्काराधाराया आपत्तेः। तादृशसामग्र्याः सहकारित्वकल्पनस्यावश्यकत्वात्। एवं च धूमत्वाश्रयप्रत्यक्षेणात
प्रकाशमवदूतत्वत्वेनैव हेतुत्वं न त्विन्द्रियभेदेन पुरुषभेदेन वा कार्यकारणभावप्रत्यक्षपिलाघवं। अथैव च शः सन्निकृ
ष्टपुणोवर्तिनिघटत्वग्रहप्रतिबंधकदोषसत्वे घटत्वस्मरणावलाघावदूट्वाशयापत्तिः। न च तदाश्रयेत्यस्य तद्वत्
विशिष्टत्वार्थः। तथा च तद्वत्त्वविशिष्टलौकिकप्रशसामग्र्याः सहकारित्वात् तद्वत्त्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सह
कारित्वलब्ध्या प्रकृते घटत्वं शो दोषाभावधारितसामग्र्यसत्त्वान्न घटत्वाश्रयभावघटप्रत्यक्षपत्तिरिति वाच्यं। तथा
सति धूलिपरले धूमम्रमादुमादृतिज्ञानानुदयाय तैः धूमत्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वादिति चेन्न तत्र या
वदूट्वाश्रयस्वीकारेऽपत्तिरिति न व्यमतनिर्गर्वः। अत्र केचित् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तत्वात् स्वीकाराभिचरेन
मित्यादौ सौमत्वादेर्मानानिर्वाहात् तत्स्वीकारावश्यकः सौमत्वसामान्यलक्षणायां सौममाननिर्वाहेऽपि सौम

रामः

23

मेवेतिकप्यमेतदिति चेदत्राहः। लिंगपरा मर्शो ज्ञोत्पन्नप्रमित्युत्तरमनुमिनोमीनोमीत्यनुव्यवसायस्तावदनुभवसि
द्धस्तद्विषयीभूतानुमितित्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकारणात्तया तमानस्य प्रमाणांतरत्वं न्य-अथ बहिमान्यर्वतो घट
वानित्यनुमित्यनेतरं यर्वते बहिमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तावह निरुविधे पत्वाख्यविलङ्घनाविषयताविशेष उपा
तव्यः। यदभावादनन्तान्तादशानुव्यवसायः। एवं वानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य तादशा विषयताविशेषयकत्वेनोप
पत्तेरलमनुमितित्वरूपजातिस्वाकारेणेति कुतस्तदवच्छिन्नकारणात्तया प्रमाणांतरत्वमिति चेन्न। लिंगपरा मर्शवि
रुतादशविषयता कज्ञानानुत्पत्ता तदवच्छिन्नकारणात्तैरेव तस्य प्रमाणांतरत्वमिति। वस्तुतस्तु तस्तु अनुमि
नोमीत्यनुव्यवसायस्य तादशविषयता मात्रविषयकत्वे आपत्तिश्चावबोधोत्तरमपि तादशानुव्यवसायापत्तेः। अनु
मित्यापत्तिश्चावबोधादियुतादशविषयताया ऐक्यात्। अनुमितित्वजातंगीकोत्तु आपत्त्यादियुतादशजान्य
सत्वात्तन्तादशा तु व्यवसायापत्तिरिति तदवच्छिन्नकारणात्तयानुमानस्य प्रमाणांतरत्वमावश्यकमेव एवैशब्दः

त.प्र
१२५

अवगानेतरं जापमानज्ञानोत्तरं शाब्दपासीत्यनुभवसायोत्पत्ताद्विषयतपासिद्धिणा चत्वारव्यजातिविशेषावधि
नकारातपाशब्दपासापसिद्धिः। एवमुपमिनोमीमनुभवसायवलादुपमानस्यापि प्रमाणांतरत्वमिति तन्वाया
त्वनुमितित्वादितप्यापितस्य संहृतव्याप्यमेवास्तोतदवच्छिन्नकारणस्य च न प्रमाणांतरत्वं। अप्यानुमित्यादे
र्मानसत्वेतदुत्तरं साहृत्कारोमीत्यनुभवसापापत्तिः। अनुमित्यादेः साहृत्कारत्वादिति चेन्नलौकिकविययताशा
लिमासात्कारत्वस्यैवतादृशाप्रतीतिविययत्वात्। अतएवसुभिवंदनमित्याद्युपनीतमानानेतरचंदनेपश्यामिनसो
रभमितिमावेजनीनः प्रत्यपसंगच्छते। तप्याचलौकिकविययतापाः सासात्कारत्वमप्यंजकतपानानुमित्याद्यु
त्तरं साहृत्कारोमीतिप्रत्यपः। अप्येवंतत्रप्रत्यहृतसत्तेमानाभावः। साहृत्कारोमीतितप्याभावेनप्रसक्तस्य
संभवितयाः प्रयोजकत्वाच्चानुमानस्यापिमानसत्वेनवक्तुमशक्यत्वात्। अत्रकश्चित्। अनुमितित्यादेः प्रत्यह
त्वव्याप्यत्वेलाघवमेव। तथाहि। अनुमितिसामनीकालेप्रत्यहसामनि। कालेप्रत्यहवाराणापानुमितिसाम

रामः

१२५

प्याः प्रत्यहंप्रतिप्रतिबंधकत्वेकल्पनीयं। प्रत्यहृतव्याप्यत्वेतन्ननुमित्यात्मकप्रत्यहस्यैवोत्पत्तादकल्पनप्रयुक्तलाघवमहु
स्मामेवेतितदसत्। अनुमितितप्याहृतव्याप्यत्वेत्वाचपरामर्शोत्तरोत्पन्नज्ञानेनुमितितानापत्तेः। चाहृतस्यसत्तद्वा
प्यत्वमतएवासंभविपरस्परव्यभिचारिणोपास्तपोरेकत्रसमावेरोसंकर्षापत्तेरितिचाहृतत्वादिविरुद्धतदुपांतयं। एवंवा
नुमितिसामग्रीकालेचाहृत्वादिवाराणायवाहृत्वादिकंप्रतिअनुमितिसामप्याः प्रतिबंधकत्वेकल्पनीयं। एवंचसामान्य
तः प्रत्यहंप्रतिअनुमितिसामप्याः प्रतिबंधकत्वेमयापिनकतल्पतइतिक्लाघवं। ननुअनुमितित्वादेर्मानसत्वव्याप
त्वमेवास्तं। अनुमितिसामग्रीकालेमानसवाराणायमानसंप्रतिअनुमितिसामप्याः प्रतिबंधकत्वल्पनेगोचोम
न्तेतुअनुमित्यात्मकमानसस्यैवोत्पत्तेरतत्रेष्टापत्तेः। नचअनुमितिसामानीकालेध्यादिमातसवाराणापतत्रप्र
तिबंधकत्वस्यावश्यकतयाचयदिकमनिवेशप्रमानत्यत्वमेवतत्प्रतिबंधतावच्छेदकमितिवाच्यं। ध्यादिमानसंजायता
मितीष्टानामुत्तेजत्वानुरोधेनविययनिवेशेपेवप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनस्यावश्यकत्वात्। एवंशाब्दादिस्पृते

त.प्र.
१२६

पीतिमैवं। घटादिवास्तुयसामगीकालेवद्विमानसानुरयेनवास्तुयसामग्राः मानसंप्रतिप्रतिबंधकतापांघटादिवास्तुय
सामगीकालेवस्तुमित्युत्तरेनुमित्यन्यमानसत्वमेववास्तुयसामगीप्रतिबंधतावच्छेदकंभवतावायमितिअ
तमित्यन्यत्वनिवेशोभवात्। पूर्वमनुमितिसामगीकालेऽनुमित्यन्यमानसवाग्रापानुमित्यन्यमानसत्वमनुमि
तिसामग्रीप्रतिबंधतावच्छेदकमुपेयमित्यनुमितिसामग्राः प्रतिबंधकत्वेनआवृण्णकमनुमित्यन्यत्वनिवेशो
रंवपुनरधिकंएवंशादोपमितिस्पलेशान्यत्वोपमित्यन्यत्वनिवेशादोपमितिनेषोनमानसोतर्मावर्तिसुखंउक्तं
चत्वारोप्रमाणानीतिदिक्॥ ॥ इतिश्रीदासितश्रीकण्ठशर्मविरचितापांन्यापसिद्धंतमंजोदिपिकापंतर्कप्रकाश
मिधापामुपमानपरिच्छेदेः समाप्तः॥ रामरामराम॥ जराजलसदृशजलभूषितमस्तकं पुनातुगिरिजाप्रेमयात्रमेकम
नेकधा १ उपजीव्योपजीवकभावसंगात्ता उपमाननिरूपणानंतराशब्दनिरूपयन्शिष्यावधानापप्रतिजानीतेअथेतिअ
त्रतायमानपदस्यशब्दप्रमाणातयापदेउपमानोपजीवकत्वाभावात्फलयोःस्वरूपयोश्चसंगातिर्विधा॥ तस्याश्रफलमि

रामः
१२६

वृत्तेपिवाश्रयकाणात्मात्मकपरपासंबंधेनकरागनियत्वात्। कारायोगानंतर्प्यामिधाननियामकत्वमवसेपतया
हि। शक्तिरपि स्थितिरेवउपमितिः। तस्याश्रयसर्वस्याएवशाब्दबाधजनकत्वेनफलयोरुपजीवकत्वसंभवः। एवंएव
रूपफलयोरपिअतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोयमानप्रमाणास्पउपमितिद्वाराशाब्दबाधोपजीव्यत्वादिति। केवि
तुतायमानपदंकारागमित्यस्यशक्तत्वेनतापमानमित्यर्थात्। सविशेषगोहिविविधनिषेधोविशेषणामुपसंक्रामतः
मतिविशेष्येवाधेतिन्यायेनरवगी। अस्तदतिवतविशेषणीभूतेशक्तितानमाश्रयउपमानोपजीवकत्वसंभवेनस्वरूप
तउपजीवकत्वमपिसंगातिरेत्याहुः। पदज्ञानस्यशब्दप्रमाणात्वांगीकर्त्तव्यमतेतुउपमितेः शक्तपदविषयकत्वेनअ
तिदेशवार्थज्ञानात्मकोपमानप्रमाणास्पउपमित्यात्मकशब्दप्रमाणोपजीव्यत्वेनस्वरूपउपजीवकत्वमहमेवेतिइ
त्येतादनुअतिदेशवाक्यरूपशब्दप्रमाणास्यापिअतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोयमानोपजीव्यत्वात्उपमानमेवादौ
तिरूपितंनतुशब्दतत्रकिंनियामकमितिचेन्न। प्रमाणातावच्छेदकधर्मावच्छिन्नउपजीव्यतानिरूपितउपजीव
कतायाएवात्रसंगातित्वात्। प्रमाणातावच्छेदधर्मश्चक्षुर्दृश्यत्वादिः अवच्छिन्नत्वेचव्यापकत्वेएवंचउपमानस्य

न.प्र
१२७

संकेतमात्रग्राहकतया सर्वस्यैव उपमानस्य शब्दप्रमाणोपजीव्यत्वं शब्दप्रमाणास्तु तस्यैव अतिदेशवाक्यार्थज्ञाना-
त्मकोपमानोपजीव्यत्वं घटमानयेति शब्दे तदभावात् । न च परज्ञानेन न त्वेन शाब्दत्वावच्छिन्नमिति हेतुतया घटमा-
नयोति शब्दनिर्हृतशब्दत्वावच्छिन्नकार्यताया उपमाने सत्वात् उक्तदोषतादवस्थापितिव्याप्यं । प्रमाणाविभाजकोपा-
धिनियतधर्मावच्छिन्नाया उपजीव्यताया विवक्षितत्वात् । प्रमाणाविभाजकोपाधिश्रमाह्लात्कारणात्वादिः अवच्छि-
न्नत्वं च अत्रावरूपसंबंधविशेषः । इदं च शाब्दत्वादेरुपमितिकरणात्वा नियतत्वात् । अतिदेशवाक्यार्थज्ञानत्वादे-
रेव तथात्वेन तस्य च प्रमाणात्वाच्च दृक् शब्दप्रमाणात्वव्यापक उपजीव्यतानिर्हृतोपजीवकताया अनवच्छे-
दकत्वात् उक्तदोषाभावात् । केचित्तु पञ्चकीदृगावपरितिमश्नानंतरं चिजलेखादिना तादृशपिंडप्रदर्शनंतरं अ-
तिदेशवाक्यं विनापि मानसरूपातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोदयेन व्यभिचारात् । शब्दोपमानोपजीव्य-
इति उपमाने शब्दोपजीवकत्वाभावात् नाविनिगमकमिति वदन्ति । तदसत् । शाब्दत्वाकांक्षाशब्देनैव प्रपूर्यतरिति

रामः
१२३

मिः। तद्यज्यजनं ज्ञानं पद्यद्विशेष्यताकंतजद्विशेष्यताकम्भमभिज्ञातानाप्रसिद्धे रिति मैवं। यद्यद्विशेष्यताकत्वांशोखजन्म
तातजद्विशेष्यताकत्वांशोखेजन्मतातजद्विशेष्यताकम्भमभिज्ञानत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः। इदंच बुबोधपिमापूर्वकवाक्यत्वा
वच्छिन्नं प्रतिवाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति संप्रदायमतेन। वस्तुतस्तु बुबोधविषयाऽन्या सिद्धत्वात् सकराणां संभवेन तदुपेक्षशा
दृष्टमतिकारांशश्चेति पल्लघे रितमेवलक्षणमत्र कृतमिति धेयम्। प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणसत्त्वे मानाभावरतिशब्दाप्रमाण
तया व्यर्थं न निर्वचनेनेति चार्वाकमतं कठं रूपं शब्दप्रमाणत्वं साधयति। सोऽयं शब्दरति। शाब्दप्रमितिकारांशश्चेत्यर्थः। स
कलेति। शब्दप्रमाणमीत्यनुभवविषय इत्यर्थः। रुपद्रव्यरति। शाब्दप्रमितिकारांशश्चेत्यर्थः। सोऽयं शब्दरति। शाब्दप्रमितिकारांशश्चेत्यर्थः।
[Redacted] तादृशप्रत्यक्षस्यान्यविषयकत्वे वाधाच्छब्दविषयकत्व एव पर्यवसानेन शब्दसिद्धिः। प्रतीतेरसाध
कत्वे पदार्थमात्रोच्चेद्वर्तिभावः। अनुरनवयं शब्देन नास्तीति ब्रूमोऽपि तु तस्यातिरिक्तशाब्दप्रमितिकारात्वं मेव नास्तीति
अत आह। तद्वदनकत्वमपीति। तस्य शब्दस्य जनकत्वमपि शाब्दप्रमितिजनकत्वमपीत्यर्थः। वस्तुतस्तु सोऽयं शब्दरतिपा

८। शब्दार्थमिति प्रतीतिरिति सिद्धः शब्दबोधरूपेण तज्जनकत्वमपिशब्देनादशशब्दप्रमितिकरात्त्वमपीत्यर्थः। तथा। दुर्पद-
 वेतने हेतुमाह। आगोपेति। प्रतीतिरिति। वाक्यादमुमंथं प्रतीतिरिति तान् स्पष्टप्रत्यक्षविषयकतासंभवेन प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमि-
 तिस्वीकारः तत्कारणस्वीकारावश्यकः। ननु सत्तु शब्दस्य प्रमाणात्। आस्तांच तज्जनकत्वान् स्पष्टप्रत्यक्षातिरि-
 क्तत्वे तथाप्यनुमितात्मकत्वेमेव तज्जनकत्वान् स्पष्टत्वतो अर्थे पृथक् तन्निरूपणेनेत्यत आह। केवलमिति। अनुमानविषया-
 अनुमानत्वेन। अन्यथावेति। शब्दविषयावेत्यर्थः। ननु तस्मिन् प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमितिजनकत्वेमेव नास्तीति विवाद इति भावः
 विप्रतिपद्यत इति विप्रतिपत्तिश्च शब्दः अनुमितित्वासमानाधिकरणाप्रमिति विभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतानिषित-
 प्रमाणाविभाजकोपाधिनियनधर्मावच्छिन्नजनकताश्रयोनवेत्याकाशश्रवणविधिकोर्ध्वेनैवाधिकानां निषेधकोर्ध्वेनै-
 धिकानां विधिकोर्ध्वेनैव सिद्धिः प्रत्यक्षप्रमाणोर्ध्वेनैव प्रत्यक्षप्रमाणात्तया प्रत्यक्षप्रतिर्ध्वेनैव हेतुत्वेन तादृशजन-
 कताश्रयत्वात्। निषेधप्रसिद्धिश्च शब्दोर्वेव सुलभा। अत्र सिद्धसाधनवाराणामनुमितित्वासमानाधिकरणाप्रमि-

तिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नत्वनिवेशः। प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुतया शब्दस्यापि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजन्यतानि-
 पितजनकताशालित्वात्प्रमाणाविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशः। अनुमितिभिन्नशब्दविषयकप्रमि-
 तिकराणामेव प्रत्यक्षानुमित्यन्यत्वात्प्राप्तुमवनिष्ठजन्यतासामान्यकोनवेत्याकाशवा। पृथिवीति। अनुमिति-
 भिन्नशब्दविषयकप्रतिकरणामित्यर्थः। अतो न सिध्यसिद्धिर्वाद्यातः। न त्वनुमानं। न तु प्रत्यक्षानुमित्यन्यत्वात्प्रा-
 द्भुमवनिजन्यतासामान्यकं अनेन शब्दोर्ध्वेनैव मानमारयबाधः। न निवेद्यमानयनारिरूपार्थवच्छब्दत्वादित्यनुमानं स्या-
 दत आह। शब्दमेति। अर्थाव्याप्यत्वात्। तज्जन्यप्रतिपत्तिविषयार्पणनिरूपितव्यास्यभावादित्यर्थः। अत्राप्यत्वमेव दर्शय-
 तान्हीनातद्वृत्तित्वात्। आकाशवृत्तित्वात्। तथा चाव्यभिचारितसामानाधिकरण्याय रूपव्याप्तिः शब्देन संभवति साध्य-
 हेतौर्वैयधिकरणादिति भावः। ननु व्यवमानयेति यदानीतात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गत्तानपूर्वकारिणि आकां-
 शादिमत्पदकरं वत्त्वादित्यत्र नैवैयधिकरणं। न च रजतज्ञानवानयमिति तानाद्वाति अस्य प्रवृत्ताप्रतिवाराणामप्युपरोव-

त.प्र
१३४

निविशेयकरयतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवप्रवर्तकतयानतस्तिष्ठिरितिवाच्यं। लाघवात्प्रवृत्तिविययदृष्टता
वच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैवप्रवर्तकतयासाध्यस्यज्ञानपरमप्रमाप्राप्तेनप्रमात्वघटकतयाप्रकृतेत-
स्याप्यहत्वात्तानवश्रुतिमितेव्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेनस्मारितपदार्थत्वेनैवाजतादिसिध्येत॥ ननु
जतत्वादितानाप्रमेयत्वादितानातदशज्ञानस्यप्रवर्तकत्ववाराणापरजत्वादिकप्रकारकज्ञानस्यैवप्रवर्तकत्वादितिवाच्यं। ए-
वंजतत्वादितानाजतादिरूपस्थितत्वात्तत्वावधत्वातेनरूपेणानुमितौबोधप्रसंगात्। अतएवसकत्तेकत्वानुमा-
नेलाघवोपनीतमेकत्वादिकमपिभासतेलाघवज्ञानेनैवाधत्वातिप्रिक्तस्यलएवव्यापकतानवच्छेदकरूपेणानानु-
पगमादिति॥ यद्वा। एतेपदार्थास्तत्पर्यविषयमिथःसंसर्गावतः। आकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादितानुमानेनविशिष्या-
जनत्वोरेःयद्वातावच्छेदकतपामिद्धिः। नचनरीजसंसर्गपरतयोच्चरितेअहोविमलंजलंनद्याःकच्छेमहियश्रुतीतिवा-
कोअप्रसापकेनदीकच्छपदार्थयोःव्यभिचारःतात्पर्यगर्भसाधाःसत्त्वादितिवाच्यं। तात्पर्यगर्भपास्यसंसर्गनिरूपिता

सामं
१३५

कांक्षादिमत्ताभावेनैवाव्यभिचारात्ताननुजयापिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमजानिश्चयस्यैवानुमितिहेतुतया
यत्रयोगतासंशयस्तत्रयोगतागर्भहेतुमजानिश्चयोभावादन्वयाबोधप्रसंगः। नचयोगतासंशयस्यबाधसंशयपर्य-
वसन्नतयासाध्यसंदेहस्यचानुमित्यनुगुणातयापक्षतायकसंशयातिरिक्तसंशयात्त्वमेवेहेतुमजानिश्चयत्वमिति
वाच्यं। गौरात्। साध्याप्यसाध्यवान्वेताकाकसंशयादनुमित्यापतेश्चेतिचेतना। अपमालोकोधूमोवोभयथापिवद्भि-
व्यापस्तत्रहेतुतावच्छेदकसंदेहेपिनौयायिकैरनुमितैरमुपगमात्। व्याप्यवजानिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वनुस्यचयो-
पतारूपहेतुविशेषाणामसंदेहेपिसंभवान्नकाप्यनुपपत्तिरत आह। दृश्यतेचेति। ननुव्याप्तिप्रसंगेदेवानुमितिस्तु
नचप्रमात्मकपणमर्शजन्यत्वादनुमितेर्भ्रमतापत्तिरितिवाच्यं। विययबाधस्यैवप्रमत्वनियामकत्वेनदोषाभावाद-
स्तज आह। दृश्यतेचेतीत्यपिकश्चित्। आसीति। पदनियव्याप्तिज्ञानशून्यानामित्यर्थः। नचेति। नहीत्यर्थः। अयंव्याप्ति-
ज्ञानशून्यकालीनः। शब्दप्रयोजनानुभवः। तस्याः अनुमितेः। ननुदत्तव्याप्तिज्ञानाजन्नाविलक्षणोवानुमितिः। नचत

त्रानुमितितेमानाभावः। समाने विषये शास्त्रसामग्र्यावलवत्वादनुमितिप्रतिशास्त्रसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेनैव गौरवं मन्मते
तुतशास्त्रात्मकानुमितिर्वाकोरेण तत्र तदप्रतिबंधकत्वात्। एवमिन्ने विषये अनुमितिसामग्र्याः शास्त्रसामग्र्याश्च प्रतिबंध-
कतादयकत्वेनैव गौरवं मन्मतेऽनुमिति सामग्र्यो प्रतिबंधकतयेवोपपत्तेरत आह। प्रतियोगित्वेति। अननुमितमिति। न च व्या-
प्तिकानादिष्वितिसामग्र्योजनानुमितित्वाभाव एव तद्विषय इति वाच्यं। व्याप्ताद्यप्रतिबंधनेपितस्या अनुभवसिद्धत्वा-
त्। अस्माकं कृतमिति। यद्यपि नोपमित्यपि वक्तुमुचितं तथापि उपमितेः शक्तिमानविषयकतया घटादिविषय-
कतानुसृततोऽसंभवेन तन्निराकराणां निष्प्रयोजनकत्वात्। नोपमितमिति शेष इति कश्चित्। तथा च शास्त्र-
नजन्यत्वात् अनुमितित्वाद्यभावेन विलङ्घनाप्रमितं तत्सर्वकारस्यावश्यतया तत्कारणत्वप्रमाणांतरत्वमावश्य-
कमिति व्याघभावेन विलङ्घनाप्रमितं तत्सर्वकारः। श्रुतमिति। नैयायिकशास्त्रजन्मशास्त्रबोधविषय इत्यर्थः। शुभा-
तोर्नानार्थत्वेन शास्त्रविशिष्टशक्तत्वात्। अतएवास्माकं अत्रैत्रेयिद्रव्यः श्रोतव्यत्वादित्युक्तिरप्युपपद्यते।

इदं। घटकर्मकानयनादिनैयायिके स्मरति। वैशेषिकस्पर्शदोषादपि तत्तेलिंगविधयेव तद्दीधकत्वान्नैपापिके स्मरयुक्तं
नैयायिकानां शास्त्रेऽप्येवप्येवोच्चाणान्तात् शास्त्रात्पर्यन्तानुसंभवात्। शास्त्रबोध एव श्रोतुमिति भावजरां श्रीमान्मकास्तु,
लौकिकवाक्यस्य लेशावबोधात् पूर्वप्रवृत्तवाक्यार्थगोचर्यथायर्थतानवदुक्तत्वरूपामोक्तत्वा अनुमितिसामग्र्योत्पत्तेनामो-
क्तत्वा अनुमिति संभवात्। वाक्यार्थतानस्यावश्यकत्वात्। तदुत्तरं च वेदस्य लक्ष्यशास्त्रसामग्र्योतः स्पष्टोत्पत्तेः लौकिकः
शास्त्रोऽनुवादकः। अनुवादकत्वस्य एतत्तदनुभवमात्रजनकत्वरूपत्वात्। स्वसमानाधिकारणात्वाव्यवहितपूर्ववर्तिर-
समानाकारनिश्चयविषयविषयकतद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वरूपत्वादिति यावत्। तदप्यनुभवयैवे-
दस्य तस्यैव हेतुत्वेनामोक्तत्वा अनुमानासंभवादननुवादकत्वात्प्रामाण्यं। अनुक्षिप्तार्थानुभवकरणात्वेव प्रामाण्यरूपत्वात्
तस्याऽऽतमीहितानुभवकरणात्वेव समानाधिकारणात्वाव्यवहितपूर्ववर्तिरसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्विशे-
ष्यकतत्प्रकारकानुभवकरणात्त्वमितियावत्। स्वसमानाकारत्वं च तस्मिन्त्यादृशतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताताद

त.म.
१३६

शतद्विशेषकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशालित्वमित्युच्यते। तदसत्। आसिस्मृतिविलेनेनाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्र्यभा
वेनप्रथमतस्तद्वशाद्वोधादननुवादकत्वेनप्रमाणात्वात्। ननुलौकिकवाक्ये इदमाप्तोक्तं नवेति संशयेशाद्वोधानुद
याघत्तेशयव्यतिरेकनिश्चयौपत्रप्रतिबंधकौतत्रिश्चयस्तत्रहेतुनुरमितौ व्याप्तेवेति नियमेनाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतु
त्वाद्याद्वोधासर्वतस्यावश्यकतेति चेन्न। तत्कार्यतावच्छेदकं हि शास्त्रं बालौकिकवाक्यजन्यशास्त्रं बालौकिक
त्वेन ज्ञातवाक्यजन्यशास्त्रं वा। नाद्यः वेदेतदभावात्। नहितीयः। आप्तोक्तत्वानिश्चयेपि वेदानुकोशाप्यमानमन्वा
दिवाक्येऽपौरुषेयत्वाभिमानिनो गोऽमीमांसकस्य शास्त्रे रयेन व्यभिचारो दयात्। नापि तृतीयः। लौकिकत्वेनाज्ञातलौ
किकवाक्यस्य लेख्यशास्त्रसामान्यसामग्रीतएवलौकिकत्वेन ज्ञातवाक्यादयि शास्त्रेऽपि सति संभवेतसाकारात्वात्। ननु
यत्तशयेत्यादिनियमेन तदेतत्त्वमिति च्यातसंशयेपि वाक्यार्थशास्त्रेऽप्यतत्तत्तशयस्याप्रतिबंधकत्वात्। व्यभि
चारसंशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधे व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारोणाप्रयोजकत्वेन च तादृशनियमाभावाच्च। एतेन शास्त्रं

रामः
१३६

मान्ये आप्तोक्तत्वशंकाविरोहे हेतुः सच लोके आप्तोक्तत्वानुमानात्। वेदे त्वपौरुषेयत्वानुमानात्। नच अपौरुषेयत्व
निश्चयदशायामेव वेदस्यानुभावकत्वे दोषवन्तुरुपाप्रणीतपदस्मादितत्वरूपहेतुज्ञानमत्वेन पदार्थसंसर्गसिद्धि संभ
वात् वेदस्याप्यनुवादकतापत्तिरिति वाच्यं। आप्तस्मृतिविलेनेन ताद्विलेवादिति परास्ते। अनासत्त्वोक्तत्वसंशयस्याप्र
तिबंधकत्वात्। योपतासंशयवदिति दिक्। प्राभाकरास्तु। क्वचित् शास्त्रोक्तममः क्वचिच्च प्रमेति निष्प्रमनिर्वाहपशा
दप्रमात्वावच्छिन्नप्रतिकिंचित्कारणानुपेयात्। तच्च न योपता। अन्ययप्रयोजकरूपवत्वरूपयोपतायाः कारकाभिप्रा
यप्रयुक्तपयसासिंचतीत्ययोपवाक्येऽपि सत्वात्। अथ दोषाभावावतथास्तु। दोषाश्च मप्रमादधिप्रतिस्माका
णापाटवरूपाः वक्तुं निष्ठाः। ममश्चोच्चारणीयवाक्यार्थोचरो ममः। प्रमादो न वधानता। साचवाक्यार्थतान
स्वरूपयोग्यस्य वक्तुः उच्चारणीयवाक्यार्थनिश्चयव्यतिरेकः शुकीयवाक्यार्थनिश्चयव्यतिरेकवापराण्ययस्योतनिवेशः
अन्यथाप्रतीतस्यार्थस्याः न्यथाप्रतिपिपारयिष्याप्रतपराण्येव विप्रलिशाद्व्यविषयीभूतवर्गानुकूलकं रतात्वा

त.प्र.
१३८

यमिधातानुत्तरकालीनापरवर्णानुकूलकंरतालाघमिधातः कणायादवंकमांकंरताल्याघमिधातः तस्यापादवे
असामर्थ्यं दृष्टव्यमिधायीभूतवर्णाननुकूलत्वमितियावदिचेन्नाभ्रांतप्रताकवाक्येसंवादेनप्रमाणोप्रणोप्रतार
णारूपदोषसत्वेनव्यभिचारात्। अन्यथाप्रतीतस्याविधमानार्थस्य अन्यथाप्रतिपिपादयियायाएवात्रप्रतारणा
त्वेनोक्तदोषोदोपिसर्वसाधारणादोषत्वस्यैक्याभावेनतज्जदभावस्यप्रत्येकंकारणात्वेन्नसमत्वेपि अन्यदोषामाव
सत्वात्प्रमात्वाप्रतिः अभावकूदस्यवकारणात्वेगौरवात् विसंवादिशुकवाक्यादीप्रमातेश्चातस्मात्तदर्थार्थतात्पर्य
कत्वमेवलोकवेदसाधारणं शाब्दप्रमाप्रमाप्रयोजकं पथार्थतात्पर्यकत्वंवयर्थार्थवाकार्यप्रेतीतोऽथवा उच्चरितत्वं
कपदार्थवदपापदार्थप्रतीतीच्छेयाच्चरितत्वमितियावत्। उच्चरितत्वंचा उसंधीयमानत्वातेनतन्मतेवर्णानानित्येक
रूपत्वेपिनांसंभवः। नवमौनिश्चोकादावव्याप्तिः। वेदेतुपूर्वपूर्वोऽप्यायकेच्छामादायसंज्ञातिः। मूर्खयममानवेदस्तुपेडि
तपमानवेदादभिन्नएवावेदस्यानित्यत्वात्। नित्यानुमेयवेदेतुतदर्थतापकत्वेनतानमन्येवसामग्रीनिनव्यभिचारः।

रामः
१३

। शकवाक्येपिशकवाक्यमादायैवोपपत्तिः। वर्णानां तन्मतेनैक रूपत्वात्। न चैव वशमपन्नशुक्वालादिवाक्ये गन्धभा
वदति स्म मितव्यं। तस्याप्रमाणात्वात्। अवहस्तप्रत्यक्षादसंमर्गाग्रहाद्वेति। केचित्तु शुक्वालादिभिन्नलौकिकवाक्ये यथा
र्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं। वेदे वेदत्वादिति। शुक्वालादिवाक्ये अवाधितार्थकत्वेनैव शाब्दप्रमाप्रयोजकं। एक
शक्तिमत्त्वेन चनेयांकारणात्वमिति नाननुगमः। न च सर्वत्रावाधितार्थकत्वमेव प्रयोजकमस्त्विति वाच्यं। यत्रान्यथा
भिप्रायेणागोहे घटोस्तीत्युक्ते घटांतरं दृष्ट्वा तन्मानयति तत्रान्यथात्वेनाप्रमाणोपि प्रामाण्यापत्तेः। तदुक्तं। यत्प्राः श
ब्दः स शब्दार्थो वतरतीत्याहु रिति दिक्। तच्च ज्ञातमुपपुज्यते ज्ञायमानकारणोक्तानोपयोगिव्यभिचारि वैलक्षण्यत्वात्
। व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति ज्ञातमिति शब्दबोधनिर्हृतज्ञाननिष्ठकारणाताया विषयता संवन्धेनावच्छेदकं शब्दो
धनिर्हृतज्ञानावच्छिन्नकारणाताश्रयस्पर्शस्पर्शज्ञाने जननीये उपयोगित्वे मतिः। महकारित्वे मतिव्यभिचारि वै
लक्षण्यत्वादिति तदर्थः। सामान्यसुखी च व्याप्तिः। यत्पत्तज्ञाननिर्हृतज्ञानावच्छिन्नकारणाताश्रयस्पर्शज्ञाने जन

त.प्र
१३८

नीयेसहकारित्वेसतिव्यभिचारिवैलक्षण्येभवतितत्तज्ज्ञाननिरूपितज्ञाननिरुक्ताकारणायां विययतासम्बन्धेना
वच्छेदकंभवतियथाव्याप्तिः शब्दशक्तिश्चेति। अत्रभूयोऽवयवेन्द्रियमन्निकर्षेव्यभिचारवारणायज्ञायमानकारणा
रतिशब्दबोधप्रतिज्ञायमानकारणस्यशब्दस्यप्रत्यक्षेजननीयेउपयोगिनि। शब्दनिरुक्तेत्रसमवायेव्यभिचाररति
ज्ञानोपयोगीति। तथाचयज्ज्ञानेप्रतिज्ञायमानेकारणात्तज्ज्ञानेजननीयेसहकारित्वार्थान्नदोषः। नचसल्लिङ्गकपरामर्शेव्य
भिचारः। ज्ञायमानरतस्यज्ञानविशिष्टरूपार्थात्। सल्लिङ्गपरामर्शस्यज्ञायमानासहकारित्वात्। यस्मिन्सतियरभावात्का
र्याभावस्तस्मैवतत्सहकारित्वेनखविशिष्टेवस्यासहकारित्वात्। तथाचतज्ज्ञाननिरूपितकारणातावच्छेदकज्ञान
विशिष्टकारणस्यज्ञायमानत्वविरितधर्मावच्छिन्नकारणाताकज्ञानेजननीयेसहकारित्वमर्थः। यथैवस्यतिपरामर्श
मानलिंगत्वेनैवानुमितिकारणातयायामर्शविशिष्टकारणसत्वेनपरामर्शाभावासंभवान्नव्यभिचारः। इदोवद्विमानू
रत्वादित्यादौपरामर्शमानलिंगसत्वेपिआप्तभावेनप्रमानुमित्यभावात्। व्याप्तिविरतिरिदयात्संगतिः। व्याप्तिपक्षध

१३८

तावल्लिङ्गत्वेनप्रमानुमितिकारणात्ताज्ञायमानशब्दत्वेशब्दसमवायाभावासंभवेनैतादृशसहकारित्वस्यशब्दसमवाये
भावेपिआयशोभमत्वसामान्यलक्षणजन्यपरामर्शविशिष्टधूमसत्वेपिधूमनिरुक्ताभावेनधूमचाक्षुषान्तरया
तपरामृष्यमाणधूमस्यप्रत्यक्षेजननीयेसहकारित्वेधूमनिरुक्तादोव्यभिचारवारणायज्ञानोपयोगीत्यत्रज्ञायमा
नत्वविरितधर्मावच्छिन्नकारणाताकज्ञानस्यज्ञानपरम्यनिवेशः। अत्रेदं चिन्ते। परामृष्यमाणालिङ्गसत्वेपिसल्लिङ्गकपराम
र्शाभावसंभवात्कथं सल्लिङ्गकपरामर्शेव्यभिचारनिरसः। नचयज्ज्ञानेप्रत्युपयोगितज्ज्ञानकारणातावच्छेदकज्ञानवि
शिष्टकारणसहकारित्वं विवक्षितं। ससपरामृष्यमाणालिङ्गत्वेनप्रमानुमितिहेतुत्वेनसल्लिङ्गपरामर्शस्यप्रमानुमितिप्र
त्येवोपयोगितायाः प्रमानुमितिकारणातावच्छेदकसत्यपरामर्शविशिष्टलिंगसत्वेपिसत्यपरामर्शाभावासंभवरतिवाच्यं
तथासतिव्याप्तिविरतिरिदयात्संगतेः। व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गत्वेनप्रमानुमितिप्रत्येवोपयोगितयासत्यपरामर्शविशि
ष्टलिंगसत्वेपिआप्तभावासंभवेनतादृशसहकारित्वस्यव्याप्तावभावरिति। आत्मनोयोगवाधामुवादिवारणायव्यभि

१३१
५-४

त.प्र

१३१०

चापि वैलक्षण्यत्वादिति। तच्च प्रमितजनकव्यावृत्तत्वे प्रमितजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रविष्टत्वमिति यावत्। न च सर्वो
शोभमानभावेन प्रमितजनिकाज्ञानजनिकासामग्र्येवाप्रसिद्धा प्रमितिपदेन धामभिनत्वविवक्षणे च तन्मतम्भमाप्रमि
सिद्ध्याऽप्रसिद्धिरेति वाच्यं। स्वव्यवधारणाप्रकारत्वात् न वच्छिन्नविशेष्यताकानुभवत्वस्य प्रमितिपदेन विवक्षणात्। तादृ
शी च स्मृतिसामग्र्येव प्रसिद्धा। अथानुभवस्मृतिकराणां तस्मात्सिंहपरा मर्शस्याप्यनेनैव कारणोक्तानविशेष्यकारणसह
कात्वेन तत्र ज्ञानविशिष्टे तस्यैव पर्ययमिति चेन्न। कारणात्तातिरिक्तज्ञानजनकताश्रयकारणकल्पस्यैव तानननकसा
मग्रोपदेन विवक्षितत्वात्। अन्यथा स्वात्मककूटलिंगकानुमितिस्थानाभिधित्तसाध्यस्मृतिमारायस्मृतिसामग्र्यप्रवि
ष्टत्वस्याप्रावृत्तत्वेन दृष्टांतासिद्ध्या व्याप्यते। अत्रांशभावयत्कत्वाच्चाप्रसिद्धिवाक्येऽपि कारणात्तातिरिक्तत्वस्य नैव
पर्ययस्तुमात्रस्यैव स्वात्मककूटलिंगकानुमितिस्थानाभिधित्तसाध्यस्मृतिजनकतयाऽप्रसिद्धिवाक्यत्वाच्चाजनकता
कारणात्ताम्ययमाधारात्वननकतात्वेनैकस्याभावादिशिष्येव निवेशे कारणात्तात्मकजनकतायत्तेन प्रवेशः। ननु कारणा

रामः

१३१०

तातिरिक्तजनकतात्वेन प्रवेश इति व्यर्थत्वशंकाया अनवकाशत्वाच्च। उद्धेधकव्यावृत्ताच स्मृतिजनकतानि चेशनीयाना
तः उद्धेधकतया जनकतामारायासिद्धिः। प्रागभावस्तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वाच्च न प्रमानुमितिप्रागभावे व्यभिचारः इति दि
क्काकेचित्पुष्टप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिप्रकृते प्रमितिशब्दार्थदृष्टांतेऽहः। अथवा तावमानकारणद्वयत्राधेयत्वे सप्र
मर्थः। तथा च यत्पञ्जानीयतायमानकारणनियत्वे सति पल्लानोपयोगित्वे सति व्यभिचारिलक्षणं भवति तत्तज्ज्ञा
ननिरूपितज्ञाननिरुक्तकारणायां विषयतासंबन्धेनावच्छेदकं भवतीति व्यास्यः सल्लिङ्गपरा मर्शस्तु न तावमानकारणा
धमादिनिरुक्तः अथात्मलिंगकानुमितिं प्रतितायति तावमाने कारणे आत्मनितस्य ह्येते सदाभासमिति चेन्न। तज्ज्ञाना
नधिर्कारणत्वस्य तावमानकारणे निवेशात् अतएव प्रागभावस्तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वेऽपि न प्रमानुमितिप्रागभावे व्यभि
चारः। धूमनिरुक्तौ पाधिकत्वादिवाराणां यत्तानोपयोगित्वे सतीति। बाधाभावादिवाराणां व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वादिति। त
दर्थस्त्वाभासव्यावृत्तत्वात्। अमजनकभिनत्वमिति यावत्। वस्तुमात्रस्यैव लिंगविषयाधमजनकतया तावमानलिंगाति

४९०

५-११

रिक्तरूपेण भ्रमजनकमिन्नत्वं विवक्षणीयं न च तन्नाते तदप्रसिद्धिः विमंवारिप्रवृत्त्यादिजनकज्ञानमात्रस्यैव तन्मते तया भा-
वात्तानवाधितत्वादित्यावाधस्य विरोधो न निश्चयसमस्तवेज्ञानमात्राभावेन तदभावस्य तानमात्रप्रयोजकत्वादिति
ननु तन्मतेः ग्रहीतासंसारिकग्रहणास्मात्मात्मकज्ञानद्वयस्यैव भ्रमतया विमंवारिप्रवृत्तिजनकत्वेन तस्य च निर्धर्मिताव-
तावच्छेदकतया वाधाभावस्य न तत्र हेतुत्वमिति कथमेतत्। अत्र केचित् विमंवारिप्रवृत्तिजनकत्वेन नशास्य प्रवेशः।
अपि तु स्मृतित्वेन तथा च स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वादिति तदर्थः। जनकता चोद्देशकव्यावृत्तातेन नाप्र-
सिद्धिर्भिति। अस्मंसारिग्रहविशिष्टज्ञानद्वयेऽन्यथातिरेकाभ्यां वाधस्य विरोधित्वमिष्यत एवेत्यपि केचिदिति दिक्। त-
च्च तात्पर्यं सामान्यतः तत्तत्पदार्थत्वेन रूपेणातत्तत्पदार्थघटितं विशिष्यतत्तत्पदार्थघटितं चाते च वेदस्य लेख्यपदार्थवि-
शिष्टमप्यदार्थविशेष्यकघटपदार्थप्रकारकप्रतीतीत्युच्यते। तत्तत्पदार्थरूपतास्यैव तानमेव हेतुः न तु विशिष्यलोके तु घटवि-
शिष्टकर्मताविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतीत्युच्यते। तत्तत्पदार्थरूपतास्यैव तानमेव हेतुः। तत्र सामान्यतः च पदार्थत्वादित्यात्मा

ये ग्रहेऽपि पदारेऽपि लक्षणादिना च पदार्थत्वं संभवेन च विशिष्टकर्मताविशेष्यकप्रतीतीत्युच्यते। तत्रैव विमंवारिप्रवृत्तिजनकत्वेन तस्य च निर्धर्मिताव-
तावच्छेदकतया वाधाभावस्य न तत्र हेतुत्वमिति कथमेतत्। अत्र केचित् विमंवारिप्रवृत्तिजनकत्वेन नशास्य प्रवेशः।
अपि तु स्मृतित्वेन तथा च स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वादिति तदर्थः। जनकता चोद्देशकव्यावृत्तातेन नाप्र-
सिद्धिर्भिति। अस्मंसारिग्रहविशिष्टज्ञानद्वयेऽन्यथातिरेकाभ्यां वाधस्य विरोधित्वमिष्यत एवेत्यपि केचिदिति दिक्। त-
च्च तात्पर्यं सामान्यतः तत्तत्पदार्थत्वेन रूपेणातत्तत्पदार्थघटितं विशिष्यतत्तत्पदार्थघटितं चाते च वेदस्य लेख्यपदार्थवि-
शिष्टमप्यदार्थविशेष्यकघटपदार्थप्रकारकप्रतीतीत्युच्यते। तत्तत्पदार्थरूपतास्यैव तानमेव हेतुः न तु विशिष्यलोके तु घटवि-
शिष्टकर्मताविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतीत्युच्यते। तत्र सामान्यतः च पदार्थत्वादित्यात्मा

त.प्र.
९४९

तिवाचं। एकपदार्थः प्रापदार्थवत्स्वरूपयोः प्रताप्रमाया एव संशयनिश्चयसाधारणस्वेष्टाकारणात्वात्। अपिच रदं वाक्यं भ्रमा
दिविशिष्टज्ञानयोः न तजसं। वाक्यार्थज्ञानन्यवाक्यात्वात् ततश्च भ्रमादेर्वाधेऽयं वक्तव्यप्रयुक्तवाक्यार्थगोचरपशा
र्थज्ञानवान्। भ्रमाद्यजन्मवाक्यार्थज्ञानजन्मवाक्यप्रयोक्तृत्वादहमिवेति वक्तृपर्यायवाक्यार्थज्ञानानुमानपूर्वक एव यथा
वाक्यार्थप्रतीतिप्राप्त्यर्थो हेतुर्वाच्यमत्र संभवति। अतोऽपुरुषधर्मत्वेन भ्रमाद्यजन्मत्वनिर्गोप्यसंभवात्। संवात्। संवादि
प्रवृत्तिजनकत्वादेष तदाह कलिं गच्छावबोधो नरकालीनत्वादित्यास्तां विस्तारः। ननु शब्दस्यानुमानानंतत्वे घटमानपे
ति शब्दाद्वृत्तिपदेषु किमविदुषामपि शाब्दबोधोपपत्तिः। मम तु तत्र व्याप्तिज्ञानाभावादेव तत्संभवरत्याशयेनाशंकतो
नत्विति। स्वातंत्र्येणाशब्देन। पामराणां। घटारिपदेः प्रदीतशक्तिकानां। सहकारित्वादिति। इतराकारणाच्च न स
मवहितकारणात् एव फलोपधायकत्वेन केवलशब्दसत्त्वेऽपि शक्तिज्ञानरूपसहकारिविहाय न तत्र फलोपधायकत्वमि
ति भावः। उपोद्घातसंगतो शक्तिं निरूपयितुं शंकते। अथेति। रंशसहकारिग्रहविषयाय दार्थ्यांतरमिति। तत्तत्पदार्थं

तमः
९४९

तावच्छेदकामात्रकूरवदित्यर्थः। तिननसिद्धमिद्व्याघातः। संकेतशब्दावस्थमाणा संकेतग्रहजन्यग्रहविषयपर्ययः
। आवश्यकत्वात् अभिधाज्ञाने भवतामवश्यायेदं गीपत्वात्। संकेतं निरूपयति। सवेति। अस्मादिति। एतत्तदजसत्त्वप्र
कारणानिरूपित एतदर्थबोधविशेष्यज्ञाशाली छेत्त्यर्थः। हेतुत्वमिति। एवं च अस्मात्त्रसेवाभिधाहपत्वे। पामरीति। गगरी
त्वादित्यादित्यर्थः। अभिधायकाः स्युर्गतिर्याचनापक्षशित्वेन न स्तच्छित्तैव रतादिश्रुतिविरोधः। शक्त्या प्रतिपादक
त्वस्यापक्षशानपक्षसमाधारणात् अतिरिक्तशक्तिस्वीकरोतु तत्र संकेतसत्त्वेऽपि अतिरिक्ताभिधायकज्ञानांगीका
एतत्तदश्रुतिविरोधरतिभावः। संकेतमात्रे। तादृशेण मात्रे। अपभाषिते। गार्ग्यारिशब्दे। सोऽस्ति। ईश्वरसंकेतो।
मानाभावादिति। शास्त्रनिष्ठातदुद्दिनां गार्ग्यारिशब्दात् शाब्दरूपफलाभावेनापक्षशेन तादृशेश्वरसंकेतद्वयार्थः। ना
पक्षशित्वेति विरोधश्चाधको वसेयः। ननु शाब्दसामान्ये शक्तिज्ञानस्य हेतुतयाऽपभाषिते शक्त्यभावे कथं शाब्द
बोधरतितदस्य शंकते। कथं तर्ह्येति शक्तिभ्रमादिति। भ्रमप्रमासाधारणा शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः। ननु प्र

मेयत्वाद्विनाशशक्तितानेपिशार्वोधानुस्यात्शक्तित्वेनतज्ज्ञानहेतुः शक्तित्वं च तादृशेश्वरसंकेतत्वं। तथावपामरा
 गांमीश्वराज्ञानात्संकेतस्येश्वरसंकेतत्वेनाज्ञानात्कथंशार्वोधस्याशंकते। कथं तर्हीति। ईश्वरमविदुषामिति।
 पामरागांमीमांसकानांचेतुभयत्रान्वेति। नयेति। संकेतत्वेनेत्यर्थः। तेषामपि संकेतत्वेप्रकारकज्ञानसत्त्वादिति भावः
 चैत्रशब्दपरमार्थो बोद्धव्यस्तस्माकीनेष्टविषयाणांचैत्रादिशब्दानामशक्तत्वापत्तिः। तत्रेश्वरसंकेताभावादित्यादिशं
 कते। आधुनिकेति। कागतिरिति। तत्रेश्वरेणारूपसंकेतज्ञानाभावादिति भावः। नस्मापि आधुनिकसंकेतित्वेचैत्रा
 दिशस्यापि ईश्वरेति। द्वादशाहकालीनपित्रुच्चारितनामत्वाद्विनाशनामवाचः। शिशुश्रुतिपाकारकेष्वेव शब्देणाताद
 शश्रुतिप्रणयनात्। तत्रापि ईश्वरसंकेतोस्तीति भावः। ईश्वरीयज्ञानसदृश्याः कृतेवैशक्तिरूपत्वमिति विनिगमः
 नाविहाद्वृत्तिरिजैवशक्तिमिति नव्याः। संकेतग्राहकेतग्राहकप्रमाणाभावेन संकेतग्रहासंभवात्कथंशक्तित्वं
 हेतुरित्याशंकते। स्मारेतरेति। कथं ग्राह्यः केन प्रमाणेन ग्राह्यः। शंकते उपमानादितीति। तस्या अतिरिक्तावाक्या

र्थज्ञानरूपोपमानस्यावाक्यार्थज्ञानेति। गोसदृशोऽवयवद्वयव्यतिरेकवाक्यार्थज्ञानेतावच्छावृतच्चगोसदृश
 र्वेवाक्यार्थज्ञानेसतिस्मादित्यर्थः। तस्यचगोसदृशतिवाक्यार्थज्ञानस्यशक्तिग्रहमूलत्वात्। गोपरंगविशक्तमिति
 शक्तित्वानमूलकत्वादित्यर्थः। तथातच्छक्तैरप्युपमानांतरात्ग्रहेऽनवस्थापतिरिति भावः। व्यवहारदिति। प्रयोज
 प्रयोजकवृद्धव्यवहारदित्यर्थः। व्यवहारश्च घटानयनद्वित्रियारूपः केनचित्प्रयोजकवृद्धेन कश्चन प्रयोजकवृद्धः। तदर्थं प्र
 योजकवृद्धवाक्यार्थः। घटमानयति घटानयनानुकूलवैष्टावन्रभवजि। तयाक्रियया। घटानयनक्रियया। तस्यप्रयोज
 वृद्धस्याप्रयत्नमिति। रयंक्रियाप्रयत्नपूर्विका। विलक्षणाक्रियात्वात्। मक्रियावदित्यनुमिनोतीत्यर्थः। ज्ञानं घटानय
 नगोचरज्ञानं। अयं घटानयनगोचरप्रयत्नः। घटानयनज्ञानजन्यः। घटानयनत्वात्। रवीयस्तनपानगोचरप्रयत्नव
 त्। पोष-चप्रयत्नः। सतज्ज्ञानजन्यरतिसामान्यमुखी व्याप्तिरतो न दृष्टातासंगतिरिति। दृष्टांतमेवाह स्वप्रयत्ने
 तिसीयस्तनपानगोचरप्रयत्नेत्यर्थः। तेनवालेनातथानिश्चयात्ज्ञानजन्यत्वनिश्चयात्। तेद्वत्ताकांक्षायां। घटानय

त.प्र
१४३

नगोचरज्ञानहेत्वाकोशायां। शब्देव। घटमानयेति शब्देव। आवापोद्वापामिति। आवापः संग्रहः उद्वापः त्यागः। यथा घटमानपपटं नयेत्। तद्विज्ञे च स्मिन्निति। घटपदे घटधीजनकत्वे कसे चेत्यर्थः। अतिप्रसंगभंगा यघटपदं घटधीजनकमिव पटधीजनकमपि स्मादिस्मृतिप्रसंगभंगा येत्यर्थः। वस्तुतस्तु अतिप्रसंगभंगा यः अगृहीतशक्तिकानामपि घटशाब्दोधातिप्रसंगभंगा येत्यर्थः। तज्जननात् कुलधरधीजनेनात् कुलं। किमनुययन्मिति। तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिज्ञापमानतश्च कृपदत्तेन कारणात्वाच्चातिप्रसंगरतिभावः। नन्वेवं व्यवहारगवशक्तिग्राहकस्याप्योते। इत्थं च शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्रवाक्याद्यावद्वाह्यतश्चावाक्यशेषादिवृत्तेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धारतिप्राचीनगाथाविरोधस्तत आह। तदनंतरमिति। आद्यशक्तिग्रहानंतरमित्यर्थः। व्यवहारात् गवानप्यनगोचरप्रयोऽप्रयोजकवृद्धव्यवहारात्। पूर्वतु घटानयनगोचरव्यवहार उक्तस्तिनामेरः। अनवस्थाभियां पूर्वव्यवहारगवशक्तिग्राहकः। ततश्च व्यवहारेणोपमानेन वा शक्तिग्रहो जायते तस्य त्रनास्माकमाग्रहं तिनप्राचीनगाथाविरोध

रामः
१४३

इतिभावः। उपमानादिति। गोसदृशगवययदवावस्तुपमानात् गवयोगवयपदवाच्यरतिशक्तिग्रहोदयादित्यर्थः। शब्दादिति। आप्रवाक्यादित्यर्थः। कोकिलः पिकपदवाच्यरत्याप्तवोक्त्यात् पिकपदादिः कोकिलेशक्तिग्रहादिति भावः। व्याकरणादिति। प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणादित्यर्थः। कोशादिति। अप्येकदंतहेरं वलेवोरगजाननात् तत्रागोशत्वविशिष्यशक्तिग्रहस्त्यर्थः। नन्वत्रागोशत्वविशिष्यस्य परार्थतया परार्थस्य परार्थतावच्छेदकस्य बाभेदाभावात् कथं दृढरतिचेन। कोशस्य शक्तिग्राहकतया रदं पदमत्र शक्तिमिति शक्तिग्रहस्यैव तस्मादुच्यते तत्र परानामेव परार्थतया तदेदमेत्वात्। आदियद्वाक्यशेषविवरणाच्च सिद्धपटसामानाधिकरूपसंग्रहः। वाक्यशेषात् यथा। यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दः स्लेरुप्रसिद्धिवशात् कोर्वाचकः। आर्यव्यवहारदर्शनात्। दार्घ्यशब्दग्रंथविशिष्यस्य वाचकः व्यवहारसोमयत्राविशेषादिति संदेहे वसंते सर्वे सस्मानं जायते पत्रशातनं मि। दमानाश्च तिष्ठति यवाः कशिशां शानिनरतिवाक्यशेषात् दार्घ्यशकविशिष्यशक्तिनिर्णायकः। न च वेदेन दार्घ्यशकविशिष्यशक्तिबोधने पिकं ग्वादौ शक्तिसत्त्वे

वाधकाभावः नानार्थत्वेनापि वेदोपपत्तेरिति वाच्यं। अथायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायेन वेदस्मवलवत्वात्तत्रैव शक्तिपरिच्छे-
दात्। एवं यत्तदुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं। अहमिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः परास्मदमित्यत्र वेदादेवार्ग्यपदशक्ति-
ग्रहः। ननु दुःखसंभिन्नत्वेन दुःखसमानाधिकारत्वं। आदावेते च दुःखसंभवेनासंभवात्। नापि दुःखसमानकालीनत्वे-
। अस्मदादिमुखेपितथात्वात्तानचानंतरमित्यस्माच्चिरालग्रप्रवाहीत्यर्थकतया। विरललग्नप्रवाहस्पदः। स्वसंभिन्न-
त्वप्राप्तानातिव्याप्तिरिति वाच्यं। अस्मदादिमुखेपिकतिपयकालावच्छेदेन तथात्वसंभवात्। चक्रवर्त्तिसुखेव तथात्व-
संभवेन अमिलाषोपनीतमित्यनेनापि तन्निगमासंभवात्। अन्यथा विशेषाणां तत्रैव यथार्थापत्तिरिति चेत्। अत्र केचित्
एकजन्मावच्छेदेन दुःखसंभिन्नत्वादिकं नानैव शक्यतावच्छेदकमित्याहुः। तन्नानानार्थत्वकल्पने गौरवात्। तथा-
तात्पर्यग्राहकस्याभावाच्च केचित्तु पावतिनवैयर्थ्यतरेव शक्यतावच्छेदकमित्याहुः। अपरे तु दुःखसंभिन्नत्वादिकं न श-
क्यतावच्छेदकं किंतु अधर्माजन्मशरीरं। जन्ममुखतोपलक्ष्यमिदं। योगिनां तु नाधर्माजन्मशरीरं तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्मज-

यत्वात्। सुखमात्रावच्छेदेन च शरीरमानाभावात्। अथ मरणास्पदः स्वनियतत्वात्सर्गिशरीरेऽपि मरणाजन्मदुःखसंभ-
वात्संभवः। न चोतेनः सुखमृत्युवद्वर्तनेन विरोधः। तस्मादुःखात्पत्यपत्वादिति चेत्। अत्र कुलतर्कश्च भावेन मरणा-
स्पदः स्वनियतत्वेमानाभावात्भावेवामरणादुःखजकाधर्मो न्याधर्माजन्मशरीरजन्मवत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। एतेन
स्वर्गेपि पातभीतस्मेति श्रवणात्सर्वयोगिनाप्यसंशंकया स्वर्गेऽपि दुःखोत्पत्तेरसंभव इति निश्चयः। तदप्यनेनाप्यवर्म-
स्य विशेषणीयत्वात्। स्वर्गेशरीरस्य सुखमात्रावच्छेदकत्वेन तत्र दुःखधीर्भोतैव। अतएव तद्वर्ममात्रत्रयमेवेति तदवि-
यगोपि क्षतिविहाचेत्याहुः। अविशेषप्रवाहविरस्यापीष्टमात्रयोनिदुःखसंभिन्नसुखत्वं शक्यतावच्छेदकं। तत्प्रकार-
कबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यप्याहुः। न च ग्रस्तमित्यग्रस्तत्वं विरस्यापितं प्रवाहसेति बोधो विरस्यापि यथा। पचति पाकं
करोतीति पत्यर्थककरोतिनामर्वात्मा तविवशात्। आख्यातस्य लत्वविशिष्टशक्तिः। पचति पूर्वोच्चारितवाक्य-
स्य स्वमानार्थकोत्तरोच्चारितवाक्येनार्थकथनरूपविवशात्। अत्र शक्तिग्राहकतानशब्दविधया। इदं पदमत्र शक्तिमिति श-

त.प्र
९४६

पूर्वमकल्पयत। इति वेदसिद्धत्वादित्यर्थः। तथा च संसारस्य प्रवाहानादित्येन तत्त्वादिभ्यो मेवेति भावः। कालकपालाद्यावृत्तिर्य
दप्रागभावः कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिरभावत्वात्। आगन्वृत्तिघटात्प्रागभाववत्पक्षधर्मतावलाच्च प्रागभा
वे र्दशकालवृत्तित्वं सिध्यति। त्वं प्रलयवृत्तित्वमादाय ययवस्मृतीन्नुमानमपि तत्साधकं बोध्यं। शरीरद्वयं प्रयोज्यप्रयोजक
वृद्धशरीरद्वयं तथा। पूर्ववत्। संकेतं। घटपटादिपदसंकेतं निश्चयं संभवती। श्वोमानसत्वेतदेव तु तेसा शकते। ईश्वर एवेति। अ
वहार इति। शक्तिग्राहकाभावाच्च। अथ ग्रहेषु रादिगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिरेव श्वोमानमित्यर्थः। यद्यप्यर्थापत्तेर्नीलमन्मते
यमाणांतरत्वं तथापि सर्गाद्यकालीनशक्तिग्रहः। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारप्रयोज्यः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहार
स्याप्रयोज्यत्वेति प्रयोज्यतात्पर्यं नैवं तन्नैवं यथा गगनादिति यतिरेकनुमानमेव तदादानीमनवृद्धासंभवादींश्च
साधकमिति हृदयं। मन्वदय इति तथा च नेश्वरसिद्धिर्इति भावः। यद्यप्येतावतापि न संकेतग्रहानुपपत्तिस्तथापि प्रसंगा
दीश्वरोपि साध्यत इति भावः। तेषामिति। कपिलमन्वदौ नान्यत्वे भवतु व्यवहारहेतुत्वं परंतु तेनैव विवाद इति भावः।

शमः
९४

ननु व्यवहारस्य चानुपपत्तिर्भवन्मते ईश्वरे वमन्मतेपि ते सुसर्वतत्वे एवमानं स्यात्। किं कल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीय
त्वं चेत्पहा व्यवहारोति। एवमपि। पूर्वसर्गसिद्धसर्वतत्त्वकमन्वादिसिद्धी कोरेपि अनुपपत्तेरिति। पूर्वसर्गात्पूर्वसर्गसिद्धस
र्वतत्त्वकः कश्चिद्विद्युत्तदात्ततः तत्र व्यवहारप्रवर्तना स्यात्स एव तु नास्तीति भावः। तत्रापि पूर्वसर्गपि। अन्य एवे
ति। स्वपूर्वसर्गसिद्धसर्वतत्त्वक अन्य एवेत्यर्थः। तथा भावः व्यवहारप्रवर्तकत्वं। ननु सर्वदा सार्वज्ञादिशाली एको मठोरेव
सर्वत्र मूलमिच्छाशंकते। अस्त्वैक एवेति। स एवेति। सार्वज्ञादिशाली मनुत्वेन भवदभिमत इत्यर्थः। तथा च नामनि
मेहो न तु नामवतीति भावः। इति गिति। एवोपादानगोचरजन्माऽप्यो ह्यज्ञानचिकीर्षाकृत्यजन्मानि जन्मानि। संकर्तृवाणि
। कार्यत्वाद्दूरवदित्यनुमानमपि ईश्वरसाधकमवसेयं। ननु शाब्दबोधशक्तित्वा न स्पष्टत्वेपि ब्रह्मपदं ब्रह्म शक्तिमि
ति शक्तिज्ञानकाले पठशाब्दबोधपतिः। न च तदा ब्रह्म शाब्दबोधोत्पत्त्या शाब्दत्वावच्छिन्नं जायत एव। पठशाब्दत्वा
वच्छिन्नसत्त्वापादकाभाव एवेति वाच्यं। योग्यताज्ञानादेवेतदवच्छिन्नापादकत्वादित्याशंकते। स्यादेतदिति।

त.प्र.
१४७

ननु तदर्थं विषयकशाब्दावच्छिन्नं प्रतिपद्यते कपदज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनान्नोक्तयजिरित्याशकतो अथेति देशा
नारस्यसंपुंसः। तस्मात्पुंसोऽप्यगोरेव। अपतीतेरिति। असंनिक्तत्वादिति भावः। गोः काशीरिति वाक्यज
अवोधेकाशीस्यगोरेव विशेष्यः। एवं च देशांतराद्युपसंतादशगोसंनिक्तत्वेन तत्र शक्तेरस्य हाच्छाब्दबोधानुपपत्ति
रिति तद्विशेष्यकशाब्दावच्छिन्नं प्रतिपद्यते विशेष्यकशक्तिग्रहत्वनकारणात्तादुर्वेति शाब्दशक्तिज्ञानत्वाभावेव
कार्यकारणभावोवाच्यः॥ योपतावलाद्याहोतशक्तिकमत्तेरपि मानमुपेयं। एवं च घटपदात्पठशाब्दबोधायति
जोगरुके वेत्यनुपपत्त्या शाब्दप्रामितिः। नुमितं तर्गतैव। एवं च घटपदान् पठशाब्दबोधायति। तन्निरूपितव्याति-
ज्ञानाभावादित्याखंडलभावार्थो वसेयः। अत्र शाब्दशक्तिज्ञानत्वाभावात् कार्यकारणभावविचारे गोत्वमेवेति गोत्व-
विशिष्टशक्तिस्वीकारे आवश्यकतात्। नागहोतविशेषणान्यायेन गोत्वमवशक्तिः विशिष्टशक्तिस्वीरूपे स्पष्टविशे-
षणशक्तिस्वीकारे लावतात्। तदिदं नृत्तं। विशेष्यनामिभागच्छेत्क्षीणशक्तिविशेषणोदति। कथं तर्हीति। अ

रामः
१४७

क्तेरशक्यते रत्तर्पः। लाभः बोधविषयता। अशक्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वोपगमे यथादेरपि बोधापत्तेरिति भावः। न
नु आहो ननु मानं तच्च न संभवति। साध्यहेतुप्रयोगासंभवात्। तथा हि। अयं गोः। गोत्वादिति तावत् अनुमानमसं-
भवि। शब्दात्पक्षात्तात्। नापि गोत्वंगवाश्रितं गोत्वत्वादिति प्रकृतावच्छेदकहेतोरैकोनसिद्धसाधनात्। अथ गोत्व-
व्यक्ताश्रितं जातित्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावलाहोत्वा अयमव्यक्तिः सिद्धिरिति चेन्न। जातित्वादेर्निगमपदाद-
नुपस्थितेः। व्यासार्थप्रतिबंधानामंतरापि व्यक्तिबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति कथमाक्षेपाद्यक्तिलाभरत्ताशयेना-
शकते। ननु कोपमिति। समाधत्तेतस्मेति। गवादिवर्मिणः रत्तर्पः। अर्थोपत्तिमेवाह। गोत्वं हीति। अनुपपन्नमिति। आ-
नयनाद्यन्वयेऽनुपपन्नरत्तर्पः। तं। सा अयं। आक्षिपतीति। अनुपपत्तिज्ञानजन्यार्थोपपत्त्यात्मकज्ञाने व्यासार्थज्ञान-
स्यानपेक्षितत्वात्। अतएव शतवर्षजीविनो गृहेऽभावः बहिः सत्त्वं विना अनुपपन्नरत्तनुपपत्तिज्ञानात् व्यधिकस्योना-
पिशतवर्षजीविणहोभावेन बहिः सत्त्वसिद्धिरिति भावः। तथा च गोशब्दात् गोत्वस्य शाब्दबोधः। अक्तेस्तु अनुमिति विषय

त.प्र.
१४८

तं। अथापत्तिविषयत्वं ननु शाब्दबोधे तस्याः प्रवेशः। मरुमते पदोपस्थिता एव शाब्दबोधे सन्ते यथा गामानयेत्यादौ
पदानुपस्थिता एव वा यथा पश्यतः श्वेतमाह पदे या शब्दं च ग्राह्यतः। गुरुरित्येकपदं च श्रोत्रावावतीति धीरित्यत्र पदानुप
स्थितानामेव शाब्दबोधविषयता। तत्र शाब्दयो मोक्ष उभवात् ननु केचित्पदोपस्थिताः केचित्पदानुपस्थिताः इति। अ
र्हजस्तीत्यायस्यभरं नगीकारात्। न च गौरिति पदात्तयुगपदेव जातिव्यक्त्योः प्रतीतिः आहमेतएव गौराहोत्वधोः ततः
अनुपपत्तिज्ञानं ततश्च व्यक्त्यधोरिति ज्ञानधारा कल्पनं चेति गौरवमिति वाच्यं यदस्मात् जातिमात्रवाचकत्वे सिद्धे यु
गपत्यतीतेरपि सिद्धे। ज्ञानधारा कल्पनस्य च फलमुख्यत्वेनादोषत्वात्। यथा पवतीत्यत्र कृतिमात्रशक्त्या व्याप्तेन कृ
तिमात्रपतीतिः कर्तृलोभस्तु आहोपादेव। अस्यासकृत्क क्रियाया एवागते सत्रापि कर्तृशक्तिः प्रसज्येत अत्र
लभ्यत्वात् तत्र शक्तिरिति चेत् अत्रापि तुल्यत्वादिति धेयं। अनुपपत्तीति। गामानयेत्यादौ गोत्वस्मानयने न्वयानुपयन्या
व्यक्तेराहोपसंभवेऽपि गौरस्तीत्यत्र गोत्वस्यास्त्वित्वेऽन्यसंभवेन अनुपपत्तिज्ञानस्यैवासंभावितयानतेन व्यक्तेर्लोभसंभव

रामः
१४८

इत्यर्थः। ननु अनुपपत्तिज्ञानं विनापि व्यक्त्यबोधस्यानुभाविकतया तदनुपपत्तेरित्यर्थः। तथा सति पवतीत्यत्रापि आप्रव्यात
स्य कर्तृशक्त्यापत्तेः अनुभवसातुल्यत्वात्। अतएव गामानयेति विहाय गौरस्तीत्येवोक्तमिति चित्तमणि कृतस्तु।
व्यक्तेरयदार्थत्वे सुवर्णसंख्यादीनां तत्रान्वयासंभवः। स विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात्। तिर्य
संख्यादीनां कर्तृत्ववान्वयात्सु निवेशः। जाताववशक्तिस्वीकारेऽपि पश्चादिपदे उपाधिविशिष्टव्यक्तौ तैरपि शक्ति
स्वीकारेणातत्रैतन्नियमावधारणात्। न च प्रकृतिपदतात्पर्यविषय एव तदन्वय इति नियमः इति वाच्यम्। लक्षणे च
दापत्तेः। गौरवाच्च। ननु पतीत्यत्र यथा आहोपलभ्येनैव कर्त्रा संख्यान्ययः। तथा अहोपलभ्यव्यक्त्याऽपि तदन्वयः स
त्तादृश नियमस्य च तत्रैवात्रापि संकोचादिति चेन्न तत्रापि चैत्रपदमध्याहृत्यैवान्वयबोधस्वीकारात् तदिदमुक्तं। अ
यमेव हि आहोपोपत्ययमात्रपदोपस्थाप्यत्वं नामेति। असंकोचेनोपपन्नौ व्युत्पत्ति संकोचे मानाभावाच्च न स्वैकत्र
संकोच इत्यत्रापि स व्युत्पत्तिमात्रे चैदापत्तेरिति। यत्तु गोपदस्य गोत्वशक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति मंडनमिश्राः तदुक्तं

तत्र
१४८

जातावस्तित्वतास्तित्वेन हि कश्चिद्विषयः सति। नित्यत्वाच्च स्पष्टमाणायाव्यक्ते स्ते हि विशेषगोरति अस्तित्वनास्तित्वे ३ त
निति विनाशो गौरत्पन्नः गोर्नैव रतादौ गोत्वमनित्यत्वेनोत्पत्तिरविनाशयो रसंभवाद्। तौ लक्षणात्तात्पर्यज्ञानसत्वे गंगा
यां घोषमत्स्योत्तरत्वेन युगपद् निवृत्तिविरोधे मानाभावादिति तन्नाशक्यत्वेन रूपेण ताति भवति लक्षणा यथा
गोपाघोषरत्नवृत्तिरूपत्वेन ज्ञातं तीनस्य त्रय्यक्तिः गोत्वदतिरिक्तेन रूपेण ताता। व्यक्तित्वेन सास्मादिमत्वेन ज्ञाने च ते
नैव रूपेण शाब्दबोधापत्तिः लक्षणावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यमाननियमात्। किंच जातिमात्रेशक्तिः ध्वनौ लक्षणोति
तदा स्मात्तयदि जातिमात्रे मुख्यप्रयोगः नैवैवं किंच गोपश्यति गौरत्पत्तौ। तयोर्मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावेन लक्ष
णायां मानाभावात् व्यक्त्यबोधानुपपत्तिश्चेति ध्वनौ तस्मादिति। अन्यविधाहेतुपस्यदुर्वचत्वादित्यर्थः। समाने
ति। एकज्ञानविषयत्वमेवेत्यर्थः रश्मेव विशदति। यावती हीति। व्यक्तिप्रत्यक्षविना जातिप्रत्यक्षस्याभावेन तत्रैव त
नियमावधारणादित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षस्य लेसंयुक्तसमवायादिरूपजातिप्रत्यक्षसामग्री सत्वे संयोगादिरूपव्यक्ति

एतः
१४८

भासकस्य सत्त्वात् स्तुतया शाब्दस्य लेतुकथमेवमित्याशंकते। रश्मेवेति। समानव्यक्तिवैधत्वं मेवेत्यर्थः। जातिभावेति
जातिविषयकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तित्वानस्य हेतुतया तद्वत्ताति शाब्दबोधे जायमाने व्यक्तिरपि भासते तत्
दशक्यविषयशाब्दबोधे तत्परिणिरूपितजातिशक्तित्वानस्य हेतुत्वादित्यर्थः। रश्मिगुरुमते कुञ्जशक्तिस्वीकारे बोधं
। तथा हि। तस्मिन्ने जातो व्यक्तौ च शक्तिः प्रतु जातिविषयकशक्तित्वानमेव जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधे क
णां व्यक्तिशक्तिस्तुत्स्वरूपमत्पुण्यं ज्ञेन च जातिविशिष्टव्यक्तिस्त्वोपेक्ष्य शक्तित्वानमेव कारणं। जातिशक्तिस्तुत्स्वरू
पमत्पुण्यं ज्ञेते स्तेव किं न स्मादिति वाच्यं। तथा सति देशात् स्पष्टगोविशेष्यकशक्तित्वानाभावेन न दोषानापत्तेः
। एवं च घटारिवोधापत्तिरपि नातत्परशक्यविषयकशाब्दबोधे प्रतित्परिणिरूपितजातिशक्तित्वानमेव कारणात्।
दितिकुञ्जशक्तिवारनिर्णयः। ननु कुञ्जशक्तिवारिमते व्यक्तित्वानस्य हेतुतया तत्स्वीकारे प्रयोजनाभावः। न च
तथा सति जातिविषयकशाब्दत्वमेव जातिशक्तित्वानकार्यतावच्छेदकं याग्यतावत्त्वाच्च व्यक्तिरपि भासते रश्मे

त.प्र.
१५०

कोयेयांतयान्वयघटादिरपिमानापत्तिः। अशक्यत्वाविशेषात्। मन्तेतेचतत्पदशक्यविषयकशाब्दत्वस्यैवकार्य
तावच्छेदकत्वेऽनुपपत्तभावादितिवाच्यं। जातिप्रकारकव्यक्तिविशेषकशाब्दबोधंप्रतिजातिविषयकशक्तित्वा
नत्वेनकारणात्वेतिविरहादित्यलंकुज्यशक्तिवारिमतेनेत्यनआह। यद्वेति। नथाचष्टाचष्टायजिरितिभावः। कुज्य
शक्तिवारस्त्वैकदेशिमतेनेतिनतदस्वीकारितेयांसिद्धंतविरोधइतिभावः॥ जातिशक्तिरेवेत्येवकारणव्यक्तौकु
ज्यशक्तेः स्वरूपसदुपयोगित्वव्यवच्छेदः। अन्यशक्त्वाजातिशक्त्या॥ अन्यबोधंतेतत्पदशक्यव्यक्तिबोधने
अतिप्रसंगः। घटादिवोधनप्रसंगः। तत्पदशक्यत्वाविशेषात्। मन्तेतेचव्यक्तेरपितत्पदशक्यतयानव्यक्तिबो
धनेकायिसतिरितिभावः। उत्तरयतिगोत्वशक्तिमिति। गोत्वप्रकारकगोविशेषकशाब्दबोधंप्रतिगोत्वशक्तित्वा
नत्वेनकारणानयानघटादिवोधनायजिरित्यर्थः। ननुगोत्वप्रकारकगोविशेषकशाब्दप्रत्येवगोत्वशक्तिज्ञानस्यका
रणात्मुपेयतेघप्रकारकघटविशेषकाकशाब्दबोधंप्रतितुनेत्यत्रविनिगमकाभावः। अशक्यत्वाविशेषादित्य

रामः
१५०

तआह। अन्यथानुपपत्तेतिगोपदात्तगोत्वविशिष्टस्यैवबोधः। नतुघटत्वादिविशिष्टस्येतिफलानुपपत्तेत्यर्थः। त
थैवगोत्वविशिष्टशाब्दबोधंप्रत्येवकल्पनात्। गोत्वशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनात्। एवकारेणघटादिशाब्दबोधं
प्रतितुनतथाहेतुत्वकल्पनंफलाभावादितिस्मृतं। अथवापूर्वोक्तकुज्यादिमतेऽस्वरूपप्रकाशयति। अन्य
थेति। अन्यथाकुज्यशक्तिंस्वीकृत्यव्यक्तिबोधोपपादने। अनुपपत्त्याउपपत्तभावेनव्यक्तौकुज्यशक्तिस्वीकारे
प्रयोजनविहेतात्तन्मतेप्रमाणाभावेनेतिभावत्। तथैवगोत्वविशिष्टबोधंप्रत्येवकल्पनात्। गोत्वशक्तिज्ञानस्य
हेतुत्वकल्पनादित्यर्थइति। वस्तुतस्तुजातिभासकसामग्राएवव्यक्तिभासकत्वादिति। अत्रचजातिशक्तिरेव
व्यक्तिबोधिकेतिग्रथपर्यलोचनयाकुज्यशक्तिवारमादाययद्वापूर्वग्रंथसंगमनेगोत्वपदस्यव्यक्तौशक्त्यभावे
नतथासतीत्यग्रिमदृश्यादानस्ययद्वापूर्वकल्पेऽसंभवितयाचनैवंव्याख्येयानचयद्वेतिनि। यमतमादायत
थासतीतिदृश्यादानमितिवाच्यं। संदर्भोऽयं। यरीहात्किंत्वमथैवतथाहि। जातिभावेतिजातिशाब्दत्वमेव

तथ-
१५९

जातिशक्तितानकार्यतावच्छेदकं जातिभावेनैव जायमानेनैव क्तविषयस्य तस्याभावात् अकिरपि भासते। यदि ये
न विना न भासते तद्वेधकस्य तद्वेधकत्वनियमात्। जातिभासकसामग्रा एव तद्वेधोपधायकत्वादित्यर्थः। ननु जा
तिविषयतां विनापि अकिप्रत्यक्षो दयात् जातिभासकसामग्रिरिक्ता अकिभासकसमग्री अवश्यमुपेया। न च
शास्त्रस्य लेतयानियमः। तथा सति जातिभासकसामग्रा अकिवेधोपधायकत्वे ततो घटादेरपि कुतो न बोधः। न च अ
क्तिवेधे समानत्तिवेधत्वमेव नियामकमिति वाच्यं। न हि अक्तिवेधे समानत्तिवेधत्वेन कारणात् तत्राच अक्ति
विषयतायाः कारणानियमत्वावश्यकत्वे अक्तिशक्तितानमेव कारणां स्यादित्यस्वरसादाह। यदेति। जातिशक्ति
रेवेत्येव कारणा अक्तिशक्तिव्यवच्छेदः। तथा च अक्तिविषयतायाः जातिशक्तितानकार्यतावच्छेदककौटो निवे
शान्नतस्याः कारणानियमत्वमिति भावः। गोत्वशक्तितानस्य घटबोधं प्रत्येव हेतुत्वमास्तामित्यत आह। अन्यथेति
गोपदाहोरेव बोधो न तु घटादेरतो गोशाब्दं प्रत्येव हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः। यद्वाननु अक्तिशक्तिरेव जातिविशि

रामः
१५९

यबोधिकेतेव किं न स्यात् भवन्मते तत्पदाशक्याया व्यक्तेरिव मन्मते पि जाते भावे वाधकाभावादित्यत आह। अन्य
थेति। अथवा ननु तत्पदाशक्यबोधनेऽतिप्रसंगात्। जातिविशिश्ये शक्तिरेवास्तामित्यत आह। अन्यथेति। अ
क्तिशक्तितानस्य कारणात्वे देशांतरस्य गोबोधानुपपत्त्या जातिशक्तितानत्वेनैव हेतुत्वल्पनादित्यर्थेति ध्ये
यां तथा सेतीति जातावेव शक्तिस्वीकोरे गोत्वविशिश्यविषयकशाब्दं प्रति गोत्वविषयकशक्तितानहेतुत्वस्वी
कोरेत्यर्थः। गोत्वमस्तीति गोत्वपदस्यापि गोत्वशक्तत्वेन गोपदगोत्वपदयोरेव विशेषात् गोत्वविशिश्यशाब्दबोधा
पत्तेरित्यर्थः। न च गोत्वगोपदशक्यमिति निर्देर्मितावच्छेदककं गोपदशक्तितानं गोत्वविशिश्यबोधहेतुः गोत्वत्व
धर्मितावच्छेदकक गोत्वपदशक्तितानं गोत्वत्वरूपेण गोत्वशाब्दबोधहेतुरिति नातिप्रसंगरतिवाच्यं। गोत्वेन गो
पदशक्यमिति वाधकालेपि निर्देर्मितावच्छेदकक शक्तितानं संभवेन गोत्वविशिश्यशाब्दबोधापत्तिरिति गोत्व
त्वधर्मितावच्छेदकक शक्तितानहेतुतायाः आवश्यकत्वात्। एवं च गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वावश्य

त.प्र.
१५२

कतयात्तरयेष्टगोत्वजातेरेवतथात्वमुचितमित्यपिलाघवमवसेयं। अथगोत्वेनिरवच्छिन्नैवशक्तिः गोपदंगो
रित्याकारकंशक्तिसंबंधेनखरूपतः गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नविशेषकशक्तितानंगोत्वविशियुशाब्धो
धेहेतुरितिनवाधकालेशाब्धोधापतिः। गोत्वपदंगोत्ववदितिगोत्वत्वेनगोत्वप्रकारकशक्तितानंचगोत्वशाब्
धोधेहेतुरितिनगोत्वमस्तीत्यतो गोत्वविशियुधोधापतिरितिचेतत्तथापिगोपदात्कदाचित्समवायेनगोत्वविशि
युधोधः कदाचित्कालिकसम्बन्धेननद्विशियुधोधरत्तिनिपमानुपपत्तिः। गोत्वविषयकशक्तितानस्याविशिय
त्वात् अस्मान्मतेतुसमवायेनगोत्वविशियुशाब्धोधंप्रतिसमवायेनगोत्वविशियुशक्तितानमस्यहेतुत्वेना
नुपपत्तेरभावात्। नचतात्पर्यं हाननिपमान्तथानियमः। तथासतिजातावपिशक्तिस्वीकारेप्रयोजनीयव
त्। एवंगोत्वगोपदशक्यमित्याकारकमेवशक्तितानमस्यहेतुत्वापगमेनतत्सिद्धांतभंगाच्चेति। एवमुपाधि
प्रवृत्तिनिमित्तमप्येतेषुपाधिविशियुशक्तिस्वीकारात्। यथापशुपदस्यलोमवल्लंगूलविशियुशक्तिः। त

रामः
१५२

याजातिविशियेषानुभवस्तदुत्पत्त्यात्। नचजातेर्येकवित्तिवेधत्वनियमात्त्यक्तेर्भानेउपाधौतुतादशनियमाभा
वात्। अन्तिवोधार्थउपाधिविशियुशक्तिरितिवाच्यंनहिनियमबलादेवत्यक्तेर्भानेकारणानियमत्वात्कार्यस्यतथाच
जातिविशियुधोधेजातिशक्तितानमकारणात्त्ववत्उपाधिविशियुधोधेउपाधिशक्तितानस्यापिकारणात्त्वस्यमुवच
त्वादितिदिक्। कुवुशक्तिवादिनस्तुजातौमज्जौचशक्तिः परंतुजातिविषयकत्वेनैवज्ञाताशक्तिः। अन्तिविषय
कशाब्धोधकोरणा। अन्तिशक्तिस्तुखरूपपुपुज्येते। नचैवंअन्तिशक्तिस्वीकारेवैयर्थ्यमितिवाच्यं। तत्पदाशक्य
मज्ञानेधरोक्षेपिमानप्रतिगोत्वविषयकगोपदशक्तिमती। गोत्वकारकंशक्तितानंहेतुः। नतुगोत्वविशियुविषयक
गोपदशक्तिमती। गोत्वकारकं। गोत्वमस्तीत्यादौतुतादृशगोत्वप्रकारकशक्तितानाभावात्नगोत्वविशियुधोधा
पतिरित्याहुः। तदसत्। गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती। गोत्वकारकस्यगोत्वविषयकत्वेनशक्तितानमस्यहेतुत्वेण
त्वविषयकत्वसकारणात्तावच्छेदककौटौप्रवेशेगोत्वात्। अथमास्तुगोत्वविषयकत्वनिवेशस्तथापिगोपदशक्तिम

त.प्र.
१५३

तीगौरिति गोत्वप्रकारकशक्तितानत्वेनैव गोत्वविशिष्टशब्दबोधप्रतिहेतुता। न चैवमविचाररतिवाच्यं। व्यक्तिविषयतायाः
कारणान्तावच्छेदककोटौ न निवेशरत्नेव तन्मतनिष्कर्षात्। देशांतरस्य गोबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्य
कारणभावासंभवेन लाघवेन व समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावोपगमादिजिचेन्न। व्यक्तिविषयतायाः कारण
तावच्छेदककोटावनिवेशेऽप्यौ शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात्। न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तितानत्वेन हेतुत्वाऽसंभवः।
अप्यौ शक्त्यभावेन शक्तितानस्य भ्रमसत्तापत्तेरिति वाच्यं। शक्तिर्हि न स्वरूपसती शब्दबोधहेतुः। अपभ्रंशादपि शब्दबोधो
पात्। किंतु ताता तथा च यदंशे शक्तितानहेतुः तदेव शक्यमिति जानिवत्। व्यक्तिवैशिष्ट्ये च शक्यमेव। अन्यथा व्यक्तिवे
व शक्तिः शक्तिताने च जातेरपि प्रकारत्वात् समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभाव इति ज्ञातावपि शक्तिरुच्छिद्येता न च य
द्विष्यकत्वेन शक्तितानहेतुः तदवश्यं शक्यमिति नियमाज्ञातावपि शक्तिरिति वाच्यं। तर्हि यद्विषयकत्वेन शक्तितानस्य
हेतुता तदेव शक्यमिति नियमेन व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तितानस्य हेतुत्व एव व्यक्तिशक्तिस्वीकारोचित इति दिक्। नै

रामः
१५३

वापि कमतं दर्शयति। तस्मादिति। गोत्वविशिष्ट इति। जातौ व्यक्तिवैशिष्ट्ये च शक्तिरित्यर्थः। तृतीयोपस्माप्यकरणौकत्वयो
रिव जातौ व्यक्तिवैशिष्ट्यकलिततपाशजौ गोत्वमन्ति श्रेतिबोधप्रसंगात्। न तु गौरिति। तथा च वैशिष्ट्येऽपि शक्तिः एव
मवयवसंयोगरूपा कृतौ तद्वैशिष्ट्ये च गोपद शक्तिः गोपदाज्ञात्याकृतिविशिष्टस्यैव प्रतीतेः। तदुक्तं जात्याकृतिमक्तयः
यदार्थ इति। एकशक्तिसूचनाय पदार्थ इत्येकचने। न च तत्प्रकारकजद्विशेष्यकशब्दबोधप्रतिहेतुत्वात्। तद्विशेष्यकशक्तिः
ज्ञानत्वेन हेतुत्वमिष्यायाते। तच्च काशीस्यापांगविशक्त्यग्रहाजद्विबोधानापत्तिरूपबाधकप्रसक्तमित्याशंकोत न चेति। उक्तरोयः
। शक्तिग्रहाविषयीभूतमन्तिबोधानापत्तिरूपरोयः। समाधत्ते गोत्वेति। तथा च सर्वत्रैव शक्त्यग्रहश्च शक्तिग्रहाविषयमन्ते
रलीकतयानतद्विबोधानुपपत्तिरिति भावः। सामान्यलक्षणा नंगीकारेऽप्याह। अस्तुवेति। एकत्रैवलौकिकसाक्षात्कारविषय
एव। अनगवीति। शक्तिग्रहाविषयगोत्वमर्थः। ननु योपनावशात् शक्त्यग्रहविषयमन्तेरपि भावे बाधकाभाव इत्यत आ
ह। अनेति। अतिप्रसंगः गोपदाद्विबोधापत्तिः। शक्तिग्रहाविषयत्वस्याविशेषादिति भावः। प्रत्यापक इति गो

त.प्र.
१५४

त्वप्रकारगोविशेषकशास्त्रावच्छिन्नप्रतिगोत्वप्रकारगोविशेषकशक्तितानत्वेन हेतुतया न वदार्थोपपत्तिः। ए
वंततोत्तेनपिगोनिवेशः। इहगोत्वेनैवेतिद्वयं। नन्वेकस्मप्रवाहसंबंधस्यतीत्यतीरयोभावाच्छक्तिसंबंधरुपायानलक्षणा
याएकस्यालक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्ययोसंभवितपालक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्षणायाश्रयणीकोशागंगायामोषरसा
दौसवृत्यउपस्थापितस्यापितीरत्वस्यशास्त्रोपेधानवतशक्त्यावच्छेदकेशक्त्यभावेपितादृशकार्यकारणभावबलादेवगोत्व
भाननिर्वाहेऽलंनत्रशक्तिकल्पनेनेतिप्रदापमतेऽस्यसंप्रकाशनव्यमतमाह। गत्येति। गौरवात्केवलव्यक्तौशक्तिस्वी
कारेणोपपत्तौजातिविशिष्टव्यक्तौशक्तिस्वीकारेणैवादित्यर्थः। नचैवमिति। एवंगोत्वेशक्त्यस्वीकारेघटादेरपिबोधापत्ता
अशक्यस्यशास्त्रविषयतयागोत्वबोधानापत्तिरित्यर्थः। गोत्वेति। गोत्वविशिष्टशास्त्रोपेधं प्रतिगोत्वधर्मितावच्छेदकक
शक्तिग्रहस्यहेतुत्वेनानतिप्रसंगादित्यर्थः। गोत्वरावशक्तिस्वीकारेवगोत्वत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्यहेतुतयागो
खाद्यक्तावेवशक्तिरितिधेयाननुजातिविशिष्टशक्तिस्वीकारेणशास्त्रेव्यक्तिभानोपपत्तावयिवाक्यार्थान्वयस्यापि

रामः
१५४

शास्त्रविषयतयात्रापिशक्तिरास्तान्वेष्टयन्तिः जात्यकृतिव्यक्तयः पदार्थद्रव्यरूपादीयसूत्रविरोधादिति संप्र
दायमते शंकते। सादेतदिति। नचभेदोपिशक्यएवेत्यत आह। तस्येति। जातिविशिष्टव्यक्त्यशक्तिस्वीकारादिति भा
वः। ननुयोग्यतादिलासोपिभासतेत्याहानचेति। अतिप्रसंगात्तद्वदरेरपिबोधप्रसंगात्। गोशक्तिमिति। इतरप
दसममिमाह तंगोपदमित्यर्थः। गवान्वयमिति। नचगोः शुक्लरूपत्राभेदः। गमानपेक्षत्रचान्वयविधः संसर्गोभासत
इत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं। अभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकत्तत्तदसममिमाहारूपानुपूर्वीज्ञानस्यान्यत्र च
तत्तत्पराउपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। पदानां जातावभिधारुपाशक्तिः। आहोपेक्षाचमत्तेर्लाभः। अन्य
यस्य चाहोपेक्षा लाभासंभवादशक्यबोधनेचातिप्रसंगान्वपेपिशक्तिः। इत्थं वजातौ अन्विते चाभिधारुपाशक्ति
रिति मद्मतं दर्शयति मदाह्विति। अन्यविशिष्टशक्तिग्रहात्। अभिधारुपाशक्तिग्रहात्। अन्यपेपिवाक्यार्थरूपे च
येपिशक्तिरेव अभिधारुपाशक्तिरेव। अन्यस्येति। गोः शुक्लरूपत्रवाक्यार्थरूपस्येत्यर्थः। अन्यलभ्यत्वात्। अन्य

त.प्र.

१५५

यविषयकशाब्दोवेततत्पदानुपूर्वोक्तानत्वेनेहेतुतयातद्वन्नादेवान्नयमानोययतिरित्यर्थः। अन्वयविशेषमानार्थं
ततस्तानुपूर्वोक्तानहेतुतायास्तवाष्पावश्यकत्वादितिभावः। नन्वत्यलम्पेपिशक्तौवाधकाभावस्तत्तत्राह। अ-
नयेति। शब्दार्थत्वात्। शक्यत्वादित्यर्थः। ननुशक्यमेवशाब्दविषयत्वमिति नियमादलम्पेपितत्रशक्तिरावश्यकी
त्यत आह। अन्येति। अन्यथा। शक्यमेवशाब्दविषयत्वमिति नियमान्नत्रशक्तिकल्पनोत्पत्तिरिति। लक्षणायाता
रवोषोपपत्तिरित्यलम्पत्वात्तत्रशक्तिः। शक्यमेवशाब्दविषयत्वमिति नियमेतुतीरेपिगंगापदशक्तिप्रसंगेनलक्षणा
च्छगोच्छेदापत्तेरित्यर्थः। इदमुपलक्षणा। अन्वितेशक्तिरुक्तीको। अन्वितत्वेनपदार्थोपस्थितिः। अन्वयकारक
शाब्दोवश्रम्यान्त्वेतदनुभवसिद्धं। नन्वन्वितेशक्तिः। स्वरूपसत्पुण्यतेनतुज्ञाताजातौतुज्ञातेवोपयुज्यतेरतितः
अतनिष्कर्षरतिचेनापद्विषयकत्वेनैवज्ञाताशक्तिरनुभवहेतुः। तत्रैवशक्तिरित्यन्वयेशक्तिरुक्तीकारवैयर्थ्यात्
। शक्यमेवशाब्दविषयत्वमिति नियमस्यचलक्षेयमभिवाशदितिरुत्पत्तिरनुसंधेयं। केचित्तुमदुमतेजातावेवामिधा

रामः

१५५

रूपाशक्तिः। अन्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिघटपदशक्तितानत्वेनकारणातेतिवदपरावन्विते। आनुभाषिका
शक्तिः। नैयायिकमते। आनुपूर्वोक्तानमेव अन्वितशाब्दत्वेकार्यतावच्छेदकं। मदुमतेवदपदशक्तितानस्येतिमत्तमे
दः। अन्वयविशेषशक्तिग्रहात्वात्तेनघटपरादेरनुभाविकशक्तिः। अहताशक्तिरेवा। अनुभाविकशक्तिरेवा। अन्वयविष
यकशाब्दत्वेघटपदशक्तितानकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। अन्यलम्पत्वात्। अन्वितशाब्दत्वस्य आनुपूर्वोक्तानकार्यता
वच्छेदकतयातत्कोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः। अनन्यलम्पस्यच आनुपूर्वोक्तानादिरूपप्रकाशतः। लम्पेचाशब्दार्थत्वात्
। घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः। तथाच अन्वयविशेषशाब्दत्वानुपूर्वोक्तानकार्यताव
च्छेदकतावश्यकत्वे। अन्वयविषयकशाब्दत्वस्यघटपदशक्तितानकार्यतावच्छेदकत्वेमानाभावादितिभवः। ननुश
क्तितानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टमेवशाब्दविषयत्वमिति नियमात्तत्तत्तत्राह। अन्येति। तादृशनियम
मभ्युपेततथाकल्पने। लक्षणेति। तादृशनियमाभ्युपगमेतीतिविषयताया अपिगंगापदशक्तितानकार्यतावच्छेद

त-प्र-
२५६

ककोटितिवेशेततएवतोएमानोपपतेस्तत्रलक्षणाखीकारोअर्थः। वृत्तिर्हेनखरूपसत्पुपयुज्यतेकिंतुज्ञातेवेतिआचक्रुः
तत्संदर्भविरोधादुपेक्षणीयं। प्रभाकरास्त्विति कार्यान्वितेकृतिमाधानयनाघन्वितेइत्यर्थः। तत्प्रयोजकतयाप्रवृत्ति
प्रयोजकतया। कार्यताविशिष्टज्ञानमित्यकार्यताकृतिमाधत्तातद्विशिष्टविषयकज्ञानमित्यर्थः। अनुमिनोति। प्रयो
ज्यतेतिशेषः। अपेक्षानयनगोचरकार्यतान्वितज्ञानवान्घटान्पनगोचरप्रवृत्तिमत्वात्। स्तनपानगोचरवृत्तिविशिष्ट
महोदित्यनुमानाकारोबोधः। अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह। सप्रवृत्तावितिप्रवृत्तौ। खीयस्तनयानगोचरप्रवृत्तौतेनवालेनका
र्यत्वविशिष्टज्ञानस्यकृतिमाधत्तविशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः। हेतुत्वावधारणादिति। तथाचकार्यकारणभाववानुकूलत
र्करतिभावः। तदेत्वाकांक्षायांकार्यान्वयगोचरज्ञानकारणजिज्ञासायां। शब्दमेवाघटानयनादिशब्दसामान्यमेवातथा
॥ कार्यत्वविशिष्टज्ञानहेतुत्वेनातन्निर्वाहिकांशदेकार्पत्वविशिष्टविषयकज्ञानोपधायकत्वनिर्वाहिकां। कार्यान्वितेइ
ति। यद्यपिघटानयनगोचरप्रवृत्तौ घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानत्वेनहेतुत्वेनतुकार्यान्वितज्ञानत्वेनेतिकार्या

तमः
२५६

न्वितेशक्तौबीजाभावः। तथापिनकेवलंकार्यमितित्ज्ञानात्प्रवृत्तिः किंतुघटानयनंकार्यमितित्ज्ञानात्तच्चकार्यतावि
शिष्टज्ञानंकार्यान्वितज्ञानमेवेतितत्रशक्तिः। एवमनाकलितपदविभागास्पष्टमानयेतिवाक्यस्यकार्यज्ञाविशि
ष्टज्ञानजनकत्वंकार्यान्वितशक्तौवनिर्वहति। अन्यथेकपदस्यैवकार्यत्वविशिष्टेशक्त्योरतत्पदस्यैवपार्थक्यं। का
र्यान्वितेशक्तौसर्वेषामपि कार्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वंसंभवतिकार्यताविशिष्टज्ञानस्यजनकत्वेचकार्यान्वितज्ञा
नस्यापिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वस्यानपायात्। कार्यान्वितएवशक्तिः। नचकार्यतावाचकलिङ्गदीनांकार्यान्वितशक्त
त्वांसंभवरतिवाअम। सर्वपदानांकार्यान्वयशालिगोचरज्ञानजनकत्वात्तच्चकार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयाद
तान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयाचेति। तथाचकार्यान्वयशालित्वेकार्यतद्विज्ञेचाविशिष्टमिति सर्वत्रकार्यान्वितेश
वशक्तिः। स्मारवडलार्थः। आवापोद्वायाभ्यां सग्रहत्यागाभ्यां प्रथमेति। शब्दसामान्येकार्यान्वितज्ञानजनकत्वनिर्वो
हकशक्तिकल्पनादुपेक्षादित्यर्थः। ननुलाघवाज्जथास्त्वित्यत आह। आद्येति। शब्दसामान्येकार्यान्वितेशक्तिकल्पना

तत्र
१५०

याविरोधरित्यर्थः। शब्दसामान्यस्य कार्योन्नितप्रवृत्तत्वेऽव्युत्पत्तिविधेरवप्रामाण्यं न त्वर्थवादस्येति दर्शयति। इत्ये
वेति। शब्दसामान्यस्य कार्योन्नितशक्तत्वे च द्वयर्थः यत्र भूतले घटो स्तीतादौ। कार्यतावाचकेति। कार्यतावाचकं परं लिङ्
लोदतयः पंचमलकारः कृताश्चेति विधिप्रत्ययास्तत्समभिव्याहारो नास्तीत्यर्थः। विध्यसमभिव्याहारे वैदिकवाक्यम
र्थवादः। मूलमेव शाब्दबोधो न पृथग्यकमेव। ननु तर्हि प्रवर्तकज्ञानाभावात्प्रवृत्ताद्यनुपपत्तिरिति आह। व्यवहारस्त्विति। प्रवृ
त्तिस्त्वित्यर्थः। असंसर्गति। असंसर्गग्रहाभावात्। बाधाभाववत्त्वादितियाव्यवहारस्त्विति। प्रवृत्तिस्त्वित्यर्थः। असंस
र्गति। असंसर्गग्रहाभावात्। बाधाभाववत्त्वादितियावत्। तस्मै ते सर्वत्र प्रवृत्तिं प्रतिविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमादिति
भावः। ननु शब्दसामान्यस्यैव कार्योन्नितशक्तत्वात् कार्योन्नितशक्तज्ञानस्यैव च शाब्दबोधहेतुतया विधेरिव शब्दसामान्यस्यै
व कार्यतावाचकपदत्वात् कथं सिद्ध्यर्थं कार्यवादानां अप्रामाण्यमिति शङ्कते। नन्विति। कार्योन्नितेति। कार्यतावि
शिष्टान्वितेत्यर्थः। कार्यताविशिष्टान्वितवाचकत्वादितियावत्तद्वाचकेति। कार्यतावाचकपदेत्यर्थः। विधेरिव य

रामः
१५०

दसामान्यस्यैव कार्यतावाचकपदत्वादिति भावः। असंसर्गते चेति। सर्वस्यापि कार्यतावाचकपदत्वात् कार्यतावाचकपदासमभि
व्याहारप्रयुक्तमप्रामाण्यं कथमर्थवादस्येत्यर्थः। अत्र यद्यपि प्रधानां कार्योन्निते अभिव्याहारे वशक्तिः। वटादिपदात्कार्पो
न्नितवृत्तादिनैव पदार्थोपस्थितिः। वटादिपदेन कार्योन्नितविषयकशाब्दबोधे जननीयविशेषणतया कार्यत्वोपस्था
पकलिसदिपदस्य सहकारित्वाच्च न सिद्ध्यर्थं कार्यवादस्य प्रामाण्यमिति कार्योन्निते अभिव्याहारे वशक्तिमादाया र्थवादस्या
प्रामाण्यमुपपादयितुं शक्यते। तथापि कोपत्वोपस्थित्यर्थं हि वटादिपदानां कार्योन्नितेशक्तिः सा चावश्यापेक्ष
णीयलिसदिपदादेव जातेति अर्थे वटादिपदानां कार्योन्निते अभिव्याहारे वशक्तिकल्पनेन एवं कार्योन्नितत्वेन शाब्दबो
धे अनुभवबाधश्चेति अभिव्याहारे वशक्तिमुपेक्ष्य आनुभाविकशक्तिमादाय समभिव्येते। अत्रोच्यते इति। आनुभावि
काशाब्दानुभवजनिका। स्मारिका। यदर्थस्मृतिजनिका। तत्रेति। कार्योन्नितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घट
पदज्ञानत्वेन कारणातेत्यर्थः। स्मारिका चेति। जातिशक्तज्ञानवत्त्वात्केवलं घटत्वादिति स्मृतिः। शक्तिज्ञानस्योद्दो

त-प्र
१५८

धकविधयापदार्थस्मृतिहेतुत्वादिति भावः। ननु कार्यान्वितवोधे घटादिपदज्ञानसंहेतुत्वात् तत्सत्त्वे कथं नानुभवजनकत्व
मत आह। कार्यता नितवोधरति। घटादिपदेन कार्यत्वमपविषयकशाब्दवोधे जननीये कार्यतावाचकलिङ्गादिपदजन्यो
पस्थितेः सहकारित्वादित्यर्थः। नार्थवादस्येति विशेष्यसामग्री सहकतापा एव सामान्यसामग्रीः फलोपाधाने तत्र त
या कार्यतोपस्थापकलिङ्गादिपदाभावेन तज्जकार्योपस्थितेः सहकारिणा अभावात्। शाब्दानुभवजनकत्वरूपं प्रामाण्यं
नार्थवादनामित्यर्थः। लाववात् कार्यान्वितवोधविषयकशाब्दतापेक्षया लाघवात्। घटादिमात्ररति। घटविषयकशाब्द
त्वावच्छिन्नं प्रत्येव घटपदज्ञानत्वेन कारणात् ग्रहरति भावः। नत्विति ननु घटपदोदेः कार्यान्वितघटविषयकशाब्दत्वं का
र्यतावच्छेदकमित्यर्थः। अन्यलभत्वादिति। कार्यतावाचकपदे जन्यवोधविषयत्वादित्यर्थः। घटविषयकशाब्दत्वावच्छि
न्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन कार्यत्वे विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिलिङ्गादिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्। पत्रवलिङ्गादिपदसममि
त्याहारः तत्र तादृशसममिमाहारादेव कार्यान्वयवोधः। यत्र तु न तत्सममिमाहारः तत्र केवलं घटादेवोधरत्यर्थवादस्यापि

रामः
१५८

प्रामाण्यमिति भावः। न च अन्यलभत्वेन स्वरूपसत्यतिबंधकं। किंतु ज्ञातं यदि शक्यं स्यात् तर्हि अन्यलभेन स्यादिति
तर्कस्मतेनोत्पादनात् तथा च यत्र तन्नोपस्थितं तत्र कार्यान्वितेशक्तिग्रहे बाधकाभावरत्ताशंकते। प्रथममि
ति। प्रथमं लिङ्गादिपदस्य कार्येशक्तिग्रहात् पूर्वकार्यान्वितेशक्तिग्रहोस्तु। घटपदज्ञानस्य कार्यान्वितविषयक
शाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमस्त्वित्यर्थः। तत् अन्यलभत्वं घटमात्रेति। घटविषयकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदक
मित्यर्थः। सा। कार्यान्वितेशक्तित्वलभ्यता। बाधतामा। अप्रामाण्यग्रहविषयीक्रियतां। गौरवात्। घटमात्रशक्ति
कल्पनापेक्षया गौरवात्। ननु सामान्यतः प्रथमप्रवृत्तकल्पनायावलवत्त्वेन कथं तद्बाधरत्ताह। अथैवमिति। ननु प्र
थमप्रवृत्तत्वमवलवत्त्वप्रयोजकतया कथं नवलवत्त्वमत आह। नहीति। शास्त्रीदिति। शतशो जनश्रद्धातिचंद्रपरिमा
णावोधकमोतिः शास्त्रीदित्यर्थः। तथा च चक्षुरादिना कृतं रसताया अप्रामाण्यज्ञानवदत्रापि घटपदोदेः कार्यो
न्वितघटादौ शक्तिज्ञाने अप्रामाण्यकल्पमिति भावः। ननु चंद्रो शास्त्रजन्यमहत्परिमाणज्ञानेन बाधतत्र

त.प्र.
१६०

सिद्धेष्मसंसारो ग्रहमात्रेव दर्शयतीति। लिपिमादृशात्कारमकारयोगौडलिप्यामादृशेन ता
माश्रयनयोः सादृश्येण बोध्यं युक्तमुत्तराणामस्ति। अनुभवानुरोधेनैव सर्वकल्पना। तथाच लिप्यस्य समभिधाहारस्य लेप
नुभवस्यापलापानर्हत्वेन लाघवेन च घटत्वविशिष्ट एव शक्तिस्वीकारासुचितमिति भावः। वस्तुतस्तु। अतिप्रस
क्तधर्ममादाय अन्यव्यतिरेकग्रहासंभवात्प्रत्यक्षस्य लेकार्थत्वात्कारणात्तावच्छेदकधर्मग्रहमंतरेण कारणात्त्वग्रहा
संभवेऽपि शब्देति प्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येनापि तद्ग्रहः। यथा स्वर्गकामोपजेतेत्यदौ गंगास्नानादितोऽपि स्वर्गोदयात्स्व
र्गत्वावच्छेदेन यागजन्यत्वासंभवेनैव जात्यस्य च प्रथममनुपस्थितेः। स्वर्गत्वयागतसामानाधिकरण्येन कार्यकारणा
भावग्रहः। तथा प्रकृतेऽपि शब्दे कार्यान्वितज्ञानजकत्वे ग्रहीतं न तु कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तच्चैतत्पदमहका
रदेवोपपन्नमिति न कार्यान्वितेशक्तिरिति। पदं तावच्चतुर्विधं। रूढं यौगिकं यौगिकरूढं योगरूढं च। पञ्चावयवशक्तौ नैरेपेक्षे
णामुदायशक्तिमात्रेण बोधः तद्ग्रहः। पञ्चावयववायव्यवयववुधतेतद्यौगिकं। यथायाक्कादिपदं। यत्र यौगिकरू

समः
१६०